

«Στροπεπτή δὲ γλῶσσ' ἐστὶ βροτῶν...»

Ὁ ἀφαμαρτοεπὴς ἀγορητὴς

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος μᾶς ξεναγεῖ μὲ τὰς «Παρεκβολάς» του εἰς τὸν κόσμον τοῦ Ὁμήρου, πληρέστερον ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλον στὴν πλούσια γραμματεία μας, στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ μᾶς διδάσκει τὸ σὲ τί ὀφείλεται ἡ ἐπιβίωσίς μας τὰ τρεῖς τόσα χιλιάδες χρόνια· ἡ περιδιάβασις, εἰς τὰς σελίδας τῆς καλυτέρας παρουσιάσεως τοῦ ὁμηρικοῦ ἔργου, εἶναι ἀέναος πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ ἀναζητήσεων, εἶναι τὸ νάμα τῆς ζωῆς μας.¹ Εἰς στιγμὰς μάλιστα σοβαρᾶς κρίσεως τοῦ γένους καὶ ἀμφισβητήσεως τῶν πάντων, ἀκόμη καὶ τῆς ὑπάρξεώς μας, ὡς ἐνιαίιας αὐτονόμου ὄντοτος, ἡ ἐγρήγορή μας καὶ ἡ ἀνάτασή μας ἀναπηδοῦν μέσα ἀπ' τὶς γραμμὲς τους, ὡς ἐγγενεῖς δυνάμεις τῆς ἰδιαίτερας ταυτότητός μας· πέραν τῶν ἄλλων πολλῶν καὶ πολλαπλῶν πτυχῶν τῶν μηνυμάτων τοῦ θείου ποιητοῦ, «ὃς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν», κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἔχει ἐνδιαφέρον στὶς μέρες μας ἡ κριτικὴ του γιὰ τὴν χρῆση τῆς γλώσσης ἀπ' τοὺς ἥρωές του. Ὁ Ὅμηρος παρουσιάζει τοὺς χαρακτῆρες τῶν ἡρώων του μὲ ἀνάλογη τὴν ὁμιλία τους πρὸς τὴν ψυχολογικὴ καὶ πολιτικὴ τους κατάστασι. θέτει, ἔτσι, τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσης εἰς τὴν πολιτικὴ τῆς διάστασι κι ὄχι στὴν ἀπλῆ χρηστικὴ τῆς φύσις ἢ στὴν γραμματικὴ τῆς καταγραφῆ· ἄλλη εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ ἐκνευρισμένου ἢ τεθλιμμένου προσώπου, ὅπως καὶ τοῦ θεράποντος ἢ ἀνελευθέρου καὶ δουλικοῦ στὴν ἔκφρασή του, κι ἄλλη ἡ τοῦ συνετοῦ καὶ ὑπευθύνου ἐλευθέρου πνεύματος ἀναλόγως πρὸς τὴν θέσι του στὴν κοινωνία, ἢ στὸν πόλεμο τότε, ὅπως καὶ ἄλλη ἡ τοῦ φύσει δούλου, ἀνεξαρτήτως τοῦ πολιτεύματος εἰς τὸ ὁποῖον ζεῖ ἕκαστος ἐξ αὐτῶν.

Οἱ ἀναφορὲς ἔχουν πολιτικὴ βαρῦτητα καὶ δείχνουν τὴν πολὺπτυχὴ σημασία τῆς γλώσσης στὴν ἐπικοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς γύρω του, φίλους του ἢ ἐχθρούς του τότε, ὅπως καὶ πάντοτε· ἡ ἐξαντλητικὴ μελέτη τοῦ θέματος θέτει ἄλλας προϋποθέσεις καὶ ἄλλας δυνατότητας, τὰς ὁποίας δὲν διαθέτουμε κι οὔτε φιλοδοξοῦμε ἀποκτήσαι αὐτάς. Οἱ ἐρεθισμοὶ γιὰ τὸ πόνημα εἶναι ἄλλοι· αἰτία ὅμως πρῶτα καὶ ἀφορμὴ μαζί, ὃ κατὰ τὴν τελευταία τεσσαρακονταετία ἐκχυδαῖσμός τῆς γλώσσης μας, μὲ σκοπὸ τὸν ἀφελληνισμό τοῦ τόπου, ἀπ' τὶς ἀριστερὲς κυβερνήσεις, σοσιαλιστικῆς ἢ κομμουνιστικῆς ἀποχρώσεως, ἀλλὰ

¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 1, κ.έ.

ένεργουσῶν κατ' ἐντολήν ἀτλαντικῶν κέντρων, ὅπως ἔχει καταγράψει ἐπαρκῶς «Τὸ Ἐμμελές». Ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπεδείχθη ἀνθεκτικὴ στὴν διάβρωσή της, ἴσως περισσότερο ἀνθεκτικὴ ἀπὸ οἵανδήποτε ἄλλην, ἂν εἶχε ὑποστῆ παρόμοια συστηματικὴ καὶ μελετημένη ὑπονόμευση· ὁ κόσμος τῆς γειτονιάς, τῶν λαϊκῶν συνοικιῶν, καὶ τοῦ χωριοῦ, ἀνεξαρτήτως τῆς ψήφου του, ἀντιστάθηκε καὶ ὑπερασπίστηκε τὴν γλῶσσα του, παρὰ τὴν ἐπίσημη καὶ ἐξοντωτικὴ πλύση ἐγκεφάλου τῶν ἰδίων καὶ τῶν παιδιῶν τους ἀπ' τὸ δουλικότατο στὸν ἀφελληνισμό ραδιοτηλεοπτικὸ σύστημα καὶ ἀπ' τὰ σχολεῖα - ὄχι ἀπ' ὄλους τοὺς διδάσκοντες, ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι εἶχαν συνείδηση τοῦ ἔργου τους κι ἔμαθαν γράμματα στὰ παιδιά μας, μὲ πόνο ψυχῆς μάλιστα-, μὲ πρῶτες τὶς γιαγιάδες· αὐτές, μαζί μὲ τὴν θαλπωρὴ τους καὶ τὴν ζεστασιά τους, μετέφεραν στὰ ἐγγόνια τους, μὲ τὰ νανουρίσματα, τὰ παραμύθια καὶ τὶς συζητήσεις τους, τὴν σωστὴ ἑλληνικὴ, μὲ τὴν ἀρμονία της καὶ τὴν προσωδία της. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γνωστό, δέκα χρόνια περίπου μετὰ τὸν πρῶτο σοσιαλισμό, οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν «λογιωματίζειν» στὴν καθημερινή τους ὁμιλία κι ἄς ἐκπέμπει ὅ,τι θέλει ἡ τηλεόραση κι ἄς τὴν μιμοῦνται πολλοὶ πολιτικοί. Δὲν νομίζουμε ὅτι χρειάζονται λεπτομερεῖς ἀναφορές, ἐπειδὴ εἶναι ἀνούσια ἢ ἐπανάληψη τῶν ὄσων ἔχουν γραφεῖ· τὸ ἀντικείμενό μας ὅμως εἶναι ἄλλο, ἢ σημασία τῆς ψυχολογικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως στὴν διαμόρφωση τοῦ ἠθους τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπομένως καὶ τῆς γλώσσης του.

Ἡ παρέμβαση στὴν γλῶσσα, ἀντιστρόφως, ἔχει βαρύνουσα σημασία, καὶ ἡ ἀλλοίωσή της, καὶ ἡ διαστροφή της περισσότερο, ἀποβλέπει, μὲ συστηματικὸ ἢ μὴ τρόπο ἀπ' ὄλους τοὺς τυράννους -ἀλλὰ αὐτὸ ἀφορᾷ τὴν μελέτη τους κατὰ περίπτωσιν- στὴν ἐπιβολὴ ὑποτακτικῆς νοοτροπίας καὶ δουλικοῦ ἠθους στὸν πληθυσμὸ της, στοὺς χρήστες της· εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ τύραννοι, τὸ πρῶτο πρᾶγμα ποὺ ἔκαναν ἦταν ἡ ἀλλοίωσις τῆς γλώσσης. Ὁ Θουκυδίδης τὸ ὑπογραμμίζει πληρέστερα, ἀναφερόμενος στὶς συνέπειες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου στὶς ἑλληνικὰς πόλεις, μὲ τὴν Κέρκυρα ὡς ἀφορμὴ, ἀπ' ὅλες τὶς πτέρυγες, δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν: «Καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίωσει»² καὶ τὴν συνηθισμένη ἔννοια τῶν λέξεων (τῆς γλώσσης, διότι ἡ λέξις γλῶσσα στὸν Ὅμηρο ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴν λέξις ὄνομα μετέπειτα) στὰ ἔργα, στὰ πράγματα καὶ στὶς καταστάσεις, τὴν ἄλλαξαν γιὰ τὴν δικαίωση τῶν σκοπῶν τους. Ἡ συνέχεια εἶναι γνωστὴ, ἢ ἐκπτώσις τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη, στὸν

---

² Θουκυδίδου, «Εὐγγραφὴ», βιβλ. Γ', κεφ. πβ', παρ. 4, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 5, κ.έ.

ἀπράγμονα καὶ στὸν ἀχρεῖο, ὅπως τὴν προδιέγραψε ὁ Περικλῆς εἰς τὸν «Ἐπιτάφιόν» του· ἡ βαθύτερη ἀνάλυσις τῆς σκέψεως τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ πείθει, ὅτι αὐτὰ ἐννοοῦσε, διότι τὰ εἶχε ζήσει ὁ ἴδιος, μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας τῶν Ἀθηναίων καὶ κυρίως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μεγάλου λοιμοῦ, μὲ τὶς βαθύτατες ἐπιπτώσεις του στὴν πρακτικὴ τους.

Οἱ ἀναφορὰς τοῦ Ὀμήρου, στὴν διαφοροτικὴ ἀπόχρωσις τῆς γλώσσης, εἶναι πολλές, ἀναλόγως πρὸς τὴν συγκεκριμένη στιγμὴ, ἀλλὰ ἐνδιαφέρουν τὴν μελέτη μας λίγες, ἄλλωστε τὸ εἶπαμε, δὲν εἶναι αὐτὴ ἐξαντλητικὴ. Ἡ πρώτη, κι ἴσως κι ἀπ' τὶς πιὸ σημαντικὰς εἶναι ἀπ' τὸν Θερσίτη, τὸν γνωστὸ ἀμφισβητία τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀργείων· ὁ Θερσίτης ἦταν, φορκός, ἀλλοίθωρος, φοξός, φαλακρός, χωλός, κουτσός εἰς τὸν ἕνα πόδα, κυρτός στὴν πλάτη καὶ μόνος, μούνος, ὑπερόπτης, ἐνῶ διεκρίνετο καὶ γιὰ τὴν κακὴ του σύνταξη, πέραν τῆς ἀθυροστομίας του καὶ τῆς ἀμετροεπείας του. Ὁ Ὀμηρος ὑπογραμμίζει τὰ ἄσχημα ἑλληνικά του καὶ τὴν ἀχρειότητα τοῦ χαρακτήρος του, ὅταν περιγράφει τὶς δωρεὰς τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦ «ιδίου!» πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, ὡς ἀρχηγόν τους, ἀπ' τὰ λάφυρα τοῦ πολέμου, ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται καμμία συμμετοχὴ του στὶς πραγματικὰς μάχας:

ἢ ἔτι καὶ χρυσοῦ ἐπιδεύεαι, ὃν κέ τις οἴσει
Τρώων ἵπποδάμων ἐξ Ἰλίου νῖος ἄποινα,
ὃν κεν ἐγὼ δῆσας ἀγάγω ἢ ἄλλος Ἀχαιῶν,
ἢ ἔ γυναιῖκα νέην, ἵνα μίσηται ἐν φιλότῃτι,
ἢν τ' αὐτὸς ἄπο νόσφι κατίσχειαι; οὐ μὲν ἔοικεν
ἀρχὸν ἐόντα κακῶν ἐπιβασκέμεν νῖας Ἀχαιῶν.³

Ἡ περιαιτολογία του εἶναι περισσὴ, προπετῆς καὶ ἀναιδῆς στὸν λόγον του· ἦταν ὁ πρῶτος μνημονευόμενος ὡς ἀμφισβητίας τῆς ἐξουσίας τῶν βασιλέων καὶ τολμήσας λαβεῖν τὸν λόγον εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀχαιῶν, ὅπου ὅμως μόνο οἱ βασιλεῖς ὁμιλοῦσαν κι οἱ πολῖτες, οἱ ὀπλίτες, ἐπικροτοῦσαν ἢ ἀποδοκίμαζαν μὲ τὶς φωνές τους:

Ἢ τὸ χρυσάφι ἀκόμα θεὸς πού τυχὲι νὰ μᾶς φέρει
καὶ κᾶνας Τρώας προεστὸς γιὰ ξαγορὰ τοῦ γιοῦ του,
πού ἐγὼ δεμένονε ἢ κανεῖς ἐδῶ τὸν ἔφερε ἄλλος,

³ Ὀμήρου, «Ἰλιάς», ῥαψωδία, Β', ὄνειρος, 229-234, μετάφραση, Ἀλεξάνδρου Πάλλη.

ἢ καμιά κόρη ποῦφερε νὰν τὴν κρατήσῃ χῶρια
καὶ μόνος νὰν τὴ χαίρεται καὶ νὰν τὴν ἀγκαλιάζει;
Εἶσαι ἀρχηγός μας κι ἄπρεπο νὰ μᾶς ποτίζεις πίκρες.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ὁμως ἐπιχειρεῖ τὴν μεγάλη τομὴ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν· ἄς μὴν τὸ ξεχνᾶμε, φοιτητικὲς σημειώσεις εἶναι μᾶλλον, αἱ «Παρεκβολαί» του ἀπ' τὰς παραδόσεις του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πόλης· ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου τοῦ Θερσίτου, ἢ μᾶλλον καλύτερα τῆς παρουσιάσεως τοῦ λόγου του ἀπ' τὸν γενάρχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Ὅτι εἰπὼν ὁ Θερσίτης πρὸς τὸν βασιλέα, ἢ χρυσοῦ ἐπιδέη, καὶ τὰ ἐξῆς, ἐν οἷς κεῖται καὶ τό, υἱὸς ἄποινα, ἤγουν υἱοῦ, ὡς ἀπ' εὐθείας τῆς υἱς, υἱός, καὶ κατὰ κρᾶσιν υἱός, οὗ δοτικὴ υἱὶ καὶ υἱί, ἐπάγει· ἢ ἑ γυναιῖκα νέην, ἵνα μίσγεται ἐν φιλότητι, ἣν αὐτὸς ἄπο νόσφι κατίσχεαι; ὄνειδίζων τάχα διὰ τὴν τῆς Βρισηίδος ἀφαίρεσιν, ἢ καὶ ὅτι, ὡς εἰκός, εἰώθει τοιαῦτα τινὰ ποιεῖν ὁ Βασιλεύς, ὡς καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς ἐν τῇ πρώτῃ ῥαψωδίᾳ παρεδήλωσε. Τὸ δέ, ἢ γυναιῖκα νέην, ἀκαταλλήλως ἔχει πρὸς τὴν συνήθη σύνταξιν· ὤφειλε γὰρ οὕτως ἔχειν· ἢ χρυσοῦ ἐπιδέη; ἢ γυναικὸς νέης; ὁ δὲ ποιητὴς ἐπίτηδες τὸν λιγὺν τοῦτον ἀγορητὴν καὶ ἀφαρτοεπῆ ἐποίησε, τουτέστι σόλοικον. ἴσως καὶ ἄλλως θυμούμενον ἄνθρωπον μιμούμενος ποιεῖ τὸν Θερσίτην ἐκλαθόμενον τῆς τοῦ λόγου ἀκολουθίας καὶ διὰ τοῦτο εἰς κακοσυνταξίαν ἐκκλίναντα».⁴

Ὁ Εὐστάθιος μᾶς λέει, ὅτι, «ὁ ποιητὴς ἐπίτηδες τὸν λιγὺν τοῦτον ἀγορητὴν καὶ ἀφαρτοεπῆ ἐποίησε, τουτέστι σόλοικον»· δηλαδή, θέλει καταδείξαι ὁ Ὅμηρος, ὅτι, παρ' ὅλο ὅτι ἦταν καλὸς ἀγορητὴς ὁ Θερσίτης, μὲ ὅλη τὴν ἀσχῆμια του, ἀλλὰ ἦταν ἀφαρτοεπῆς, δὲν χρησιμοποιοῦσε σωστὰ τὴν γλῶσσα,. Ναι μὲν ἐξέφραζε τὴν πρώτη ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας τῶν βασιλέων ἀπ' τοὺς ἀπλοὺς πολῖτες, ἀλλὰ καὶ δὲν γνώριζε σωστὰ τὴν χρῆση τῆς γλώσσης καὶ ἦταν καὶ κακὸς στὴν σύνταξη, «ἐκλαθόμενον τῆς τοῦ λόγου ἀκολουθίας καὶ διὰ τοῦτο εἰς κακοσυνταξίαν ἐκκλίναντα». Ὁ καλύτερος ὁμηριστὴς τῆς ἱστορίας μᾶς προσφέρει τὴν ὀξύτητα τῶν πολιτικῶν του παρατηρήσεων· ὁ Θερσίτης ὁμιλοῦσε καλά, ἀλλὰ δὲν ἦταν καὶ καλὸς ὀπλίτης, κι οὔτε διακρίθηκε σὲ μάχη, ἐνῶ ἔδειχνε μὲ τίς ἀναφορὲς του, ὅτι ἦταν ὑπερφίαλος καὶ ὑπερόπτης, δημαγωγὸς καὶ λαϊκιστὴς, ἐπειδὴ γνώριζαν οἱ Δαναοί, ὅτι δὲν εἶχε πετύχει τίποτε ἀπ' ὅσα καυχιόταν. Ὅπως καὶ ὁ Ὅμηρος δὲν τὸν ἀναφέρει ἄλλη φορὰ, ἐνῶ λέγεται, ὅτι, ὅταν ὁ Ἀχιλλεὺς σκότωσε τὴν

⁴ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, «Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα», ῥαψωδία, Β', ὄνειρος, 210,23-30, 407,15-16, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας».

ἀρχηγὸ τῶν Ἀμαζόνων, τὴν Πενθυσίλειαν, τῆς ἔρριξε αὐτὸς τὸ δόρυ του στὸ μάτι της, ἐνῶ κειτόταν νεκρή, κι ὁ Ἀχιλλεὺς τὸν σκότωσε ὡς ἱερόσυλο.

Ὅταν λέει, διδάσκει μᾶλλον καλύτερα, «ἢ γυναῖκα νέην, ἀκαταλλήλως ἔχει πρὸς τὴν συνήθη σύνταξιν· ὄφειλε γὰρ οὕτως ἔχειν· ἢ χρυσοῦ ἐπιδέη; ἢ γυναικὸς νέης;» ἐννοεῖ ὅτι δὲν εἶχε καταλάβει ὁ Θερσίτης τὴν χρῆση τῆς γλώσσης, τοῦ δεκαπεντασுλλάβου τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν ἐπικῶν ποιητῶν, τοῦ πρώτου στίχου τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, ὡς εὐμνημονεύτου, ὁ ὁποῖος παρέμεινε ἴδιος ἀκριβῶς καὶ στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, μὲ τὴν ὀνομασία μάλιστα, πολιτικὸς στίχος. Ὁ θεῖος ποιητὴς διδάσκει, κι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἐπεξηγεῖ, τὸ τί σημαίνει ὁ ἔμμετρος λόγος, ὁ ἔμμελής, εἰς τοὺς μαθητὲς του καὶ τὶς φιλολογικὲς καὶ πολιτικὲς συντροφίες τῆς βασιλευούσης καὶ τῆς αὐτοκρατορίας ὅπως ἦταν γνωστὸς κατὰ τὴν ἀμεσο δημοκρατία, μὲ πολλὰ ἀναφορὰς στὴν γραμματικὴ καὶ στὴν γλωσσολογία, κατὰ τὸν νεώτερο ὄρο. Ἄλλωστε, τὰ λάθη του στὴν χρῆση τῆς γλώσσης του προκάλεσαν τὰ γέλια τῶν Ἑλλήνων, ὅταν τὸν ἔδερεν ὁ Ὀδυσσεύς, δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα οὔτε διεγείρειν τὸν οἶκτο τῶν σκληροτράχηλων Δαναῶν.

Μόνον στὸν Ὀμηρο συναντᾶμε τὴν λέξη ἀφαρτοεπής, ὅταν ὁ Ἀντήνωρ σχολιάζει τὸν Μενέλαο, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του εἰς τὸ Ἴλιον μαζί μὲ τὸν Ὀδυσσεά, «οὐ μὴν οὐδ' ἀφαρτοεπής, ἦτοι ἀμαρτάνων ἐν τῷ λέγειν, ἢ κατὰ νοήματος πιθανότητα, ἢ κατὰ λέξιν καὶ τὰ περι αὐτήν», ὑπογραμμίζει ὁ σοφὸς σχολιαστής:

*ἦτοι μὲν Μενέλαος ἐπιτροχάδην ἀγόρευε,
παῦρα μὲν, ἀλλὰ μάλα λιγέως, ἐπεὶ οὐ πολὺμυθος
οὐδ' ἀφαρτοεπής.⁵*

Ἡ πολιτικὴ βαρύτης τοῦ λόγου τοῦ Μενελάου ἔχει σημασία, διότι δὲν ἦταν καλὸς ἀγορητής, ἔστω κι ἂν ἀκουγόταν εὐχάριστα τὰ λόγια του:

*τότε ὁ Μενέλας γλήγορα καὶ λίγαμίλαε λόγια,
μὰ λίγα καὶ καλά, ἐπειδὴ πολὺλόγος δὲν εἶταν
καὶ φωνακλᾶς μωρόγλωσσος...*

Ἡ σύγκριση Μενελάου καὶ Θερσίτου καταφανῆς στὸν Ὀμηρο· ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης δὲν κάνει λάθη, οὔτε ἐκχυδαῖζει τὴν ὁμιλία του, ὅπως ὁ Θερσίτης, θὰ

---

⁵ Ὀμήρου, ὁ. ἀ. ῥαψωδία, Γ', «τειχοσκοπία», 213-15, μετάφραση Ἀλεξάνδρου Πάλλη.

λένε μετά για τούς μιμητές του· ἦταν ἐμφανῆ τὰ δείγματα ἀπὸ τότε στὸν λόγο τῶν πολιτῶν καὶ τὰ ὑπογραμμίζει ὁ θεῖος ποιητής, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἀντήνωρος δείχνει, ὅτι καὶ οἱ Τρῶες εἶχαν μεταξύ τους ἀφαμαρτοεπιεῖς, διαφορετικὰ δὲν θὰ ἔκανε τὰ σχόλια του ὁ συνετὸς γέρων... Οἱ διαφορὲς στὸν λόγο ἐνδιέφεραν τὸν Ὅμηρο, διότι περιγράφει τὰ πρῶτα βήματα τοῦ πολίτου, μὲ τις ταλαντεύσεις του καὶ τὰ λάθη του· κατεγράφησαν ἀργότερα, μὲ τὴν ἄμεσο δημοκρατία, διεξοδικῶς, ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν τὸ κύριό της γνώρισμα κι ἐχάθησαν μὲ τὴν παρακμὴ της· ἐντυπωσίασαν τὸν Εὐστάθιο, διότι, ὡς φαίνεται, διετηρήθησαν ὀλοζώντανες στὶς ὀρεινὲς κοινότητες στὰ μαῦρα χρόνια τῆς δουλείας κι εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναδύονται στὴν ἐποχὴ του καὶ στὶς πόλεις, μὲ τὴν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων, τὴν δημοτικὴ παράδοση καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μέχρι τὴν παλιγγενεσία, ἀλλὰ καὶ νὰ ξεπηδοῦν μετὰ καὶ στὶς μέρες μας ἀπλόχωρα, μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση...

«Πολέες δ' ἔνι μῦθοι παντοῖοι...»

Ὁ λόγος, ἡ γλῶσσα, διαμορφώνει τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν νοοτροπία του, πὺ ἀργότερα θὰ ὀνομασθεῖ πολιτικὴ πρακτικὴ, τοῦ ἐλευθέρου ἀτόμου ἢ τοῦ δούλου, μᾶς λέει ὁ Ὅμηρος καὶ μᾶς διδάσκει ὁ Εὐστάθιος· τὴν καλύτερη περιγραφὴ αὐτοῦ τοῦ ρόλου τῆς γλώσσας, τὴν ἀναφέρει εἰς τὸν διάλογο τοῦ Ἀχιλλέως μὲ τὸν Αἰνεΐα, κατὰ τὴν «Θεῶν μάχην». Ἡ ἀπάντησις, ὡς μονόλογος στὴν πράξι, τοῦ Αἰνεΐου εἰς τὸν Ἀχιλλέα, κλείνει μὲ ἀναφορὰ στὴν γλῶσσα:

*στρεπτή δὲ γλῶσσ' ἐστὶ βροτῶν, πολέες δ' ἔνι μῦθοι
παντοῖοι, ἐπέων δὲ πολὺς νομὸς ἔνθα καὶ ἔνθα
ὀπποῖόν κ' εἴπησθα ἔπος, τοῖόν κ' ἐπακούσαιοι.⁶*

Οἱ Τρῶες ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς, διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν γενάρχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ τὴν ἴδια γλῶσσα, χωρὶς καμμία διαφορὰ ἀπὸ αὐτὴν τῶν Ἑλλήνων, μὲ ἐξαιρέση ἐκείνη τῶν βαρβάρων συμμάχων τους, κι ἐπομένως τὰ λάθη στὴν χρῆσι τῆς ἐξέφραζαν τὶς ἴδιες ἰδιαιτέρη καταστάσεις μέσα τους· ἐμφύλιος σύγκρουση τῶν Ἑλλήνων ἦταν ὁ Τρωικὸς πόλεμος, ἀλλὰ μετετρέπη σὲ παγκόσμιο, μὲ τὴν συμμετοχὴ τῶν γειτονικῶν ἐθνῶν ὑπὲρ τῶν Τρῶων, λόγῳ τῶν στενῶν σχέσεων τους, κι ἀπόηχο μέχρι τοὺς Χετταίους.

*Τοῦ ἀνθρώπου ἡ γλῶσσα εἶναι γοργόστροφη, περίσσιες οἱ κουβέντες,
λογῆς λογῆς, κι ὁ κάμπος διάπλατος γιὰ νὰ θερίζεις λόγια·
κι ὁ κάθε λόγος ἔχει ἀντίλογο, κι ὅ,τι θὰ πεῖς θ' ἀκούσεις.*

Ὁ Αἰνεΐας ἔδειχνε, ὅτι εἶχε καταλάβει ὅτι ἔφθανε τὸ τέλος του, ἀπέναντι στὸν Ἀχιλλέα, ἀλλὰ ἀμύνεται καὶ ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτό του· δείχνει τὴν γενναιότητά του καὶ τὸ σθένος του, ἐνῶ δὲν γνώριζε, ὅτι θὰ τὸν ἔσωζε τελικὰ ὁ Ποσειδῶν, διότι ὁ παπποῦς του, ὁ Δάρδανος, ἦταν ὁ ἀγαπημένος τοῦ Διός. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος σχολιάζει: «γνωματεύει ὁ Αἰνεΐας καὶ ὅτι στρεπτή δὲ γλῶσσ' ἐστὶ βροτῶν, πολέες δ' ἔνι μῦθοι παντοῖοι, ἐπέων δὲ πολὺς νομὸς ἔνθα καὶ ἔνθα, ἦγουν πολὺς ἐστὶν ἐπὶ ἐπαίνῳ καὶ ψόγῳ, ἢ ἐπ' ἀμφοῖν τοῖν μεροῖν τῆ γλώσσι πληθυσμὸς καὶ ἐπινέμησις ἐκάτερα... δῆλον δ' ἐνταῦθα καὶ ὅτι ὁ ἐπακούσας, εἰ περ εἴπη τοῖον ἔπος, οἶον ἐπήκουσεν, ἀνακάμπτει τὰ τῆς λάλου ἔριδος, καὶ γίνεται τὸ κακὸν δυσκατάπανστον, οἷα τοῦ προειπόντος γινομένου ἀκροατοῦ ἀεὶ

⁶ Αὐτόθι, ῥαψωδία Υ, «Θεῶν μάχη», 248-250, μετάφραση, Ν. Καζαντζάκη, Ἰ. Κακριδῆ.

καὶ τοῦ ἀκροασομένου αὐθις φιλοτιμουμένου ἀντιλαλεῖν... Στρεπτή δὲ γλῶσσα, ἀντὶ τοῦ ὑγρά καὶ εὐλύγιστος. ὅθεν καὶ γλῶσσα λέγεται οἰονεὶ κλῶσσα διὰ τὸ εὐκλαστον. ἢ καὶ ἄλλως, στρεπτή ἢ ἐπὶ τὰ ἐνάντια ἐπιχειροῦσα, ὡς εἴρηται, καὶ ἐπ' ἄμφω μεταγομένη, ὃ περ σαφέστερον ἐρμηνεύων ὁ ποιητῆς λέγει, πολέες δ' ἐνὶ μῦθοι ἤγουν ἔνεισι, καὶ οὐ μόνον πολέες, ἀλλὰ καὶ παντοῖοι, καὶ ἔτι σαφέστερον, ἐπέων δὲ πολὺς νομὸς καὶ τὰ ἐξῆς. αἰνίσσεται δὲ διὰ τούτων ὁ ποιητῆς καὶ τὴν ἑαυτοῦ εἰς τὸ λέγειν δύναμιν καὶ τὸ πολύφωνον καὶ ἀμφίγλωσσον».⁷

Μακρὰ ἢ ἀναφορὰ, ἀλλὰ μόνο δι' αὐτῆς ἀντιλαμβανόμεθα πληρέστερον τὴν πολὺπλευρη κληρονομία τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν ἱστορικὴν μας διαδρομὴν· ὁ Εὐστάθιος εἶναι πειστικώτατος καὶ σαφέστατος, ἂν καὶ εἶναι κόκκος ἄμμου αὐτὰ στὴν συνολικὴ προσφορὰ του, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε, ὅτι ἀπευθύνεται στὴν σπουδάζουσα νεολαία τῆς βασιλευούσης κι ἀπ' τὸ κείμενο φαίνεται, ὅτι ἀπελάμβανε τὴν ζωντανὴ ἐπικοινωνία μαζί της. Δηλαδή, ὁ καθηγητῆς ζοῦσε, «τὴν τοῦ Ὀμήρου εἰς τὸ λέγειν δύναμιν καὶ τὸ πολύφωνον καὶ ἀμφίγλωσσον», μέσα ἀπ' τὶς παραδόσεις του καὶ τὶς συζητήσεις στὶς φιλολογικὲς καὶ ἄλλες συναναστροφές τῆς Πόλης· ἢ θύραθεν παιδεία τὶς ἐπέβαλε, καθὼς ἢ ἀποδοχὴ τῆς ἐξασφάλιζε περισσότερὴ μᾶλλον ἐλευθερία σκέψεως καὶ διαλόγου ἀπ' τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἄσυλο τῶν μετέπειτα αἰώνων στὴν Δύση. Ἡ μελέτη καὶ ἀξιολόγηση τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς ἐκάστης ἐποχῆς εἶναι οὐσιαστικὴ, ὅταν γίνεται μὲ πρῶτο κριτήριον τὶς ἀντιλήψεις τῆς καὶ τὶς γενικότερες συνθηκὲς στὸν τόπο τῆς καὶ στὸν περίγυρό της· ἔπειτα ἀκολουθεῖ ἢ σύγκρισή της μὲ τὶς ἄλλες ἐποχές, ἢ τὴν νεώτερη στὴν Εὐρώπη, ὁπότε ἀναφαίνονται καὶ οἱ διαφορές τους.

Μᾶς λέει, λοιπόν, ὁ μέγας ὀμηριστῆς, ὅτι, «ἤγουν πολὺς ἔστιν ἐπὶ ἐπαίνῳ καὶ ψόγῳ, ἢ ἐπ' ἄμφοιν τοῖν μεροῖν τῆ γλώσση πληθυσμὸς καὶ ἐπινέμησις ἐκάτερα», ἀναφερόμενος στοὺς δύο πρῶτους στίχους, ὅτι, «στρεπτή δὲ γλῶσσ' ἔστι βροτῶν, πολέες δ' ἐνὶ μῦθοι/ παντοῖοι, ἐπέων δὲ πολὺς νομὸς ἔνθα καὶ ἔνθα». Ὅτι προσφέρει ἢ γλῶσσα πολλὰ ἐπιχειρήματα, γιὰ ἔπαινο ἢ ψόγο, στὸν καθένα, ἢ ἢ εἰς κάθε πλευρὰ χρήσις ἢ διανομή, ἐπινέμησις, τῶν δυνατοτήτων τῆς, τῆς πληθώρας τῶν ἐννοιῶν τῆς· ὅταν ἀρχίσει ἢ ἀντιδικία ἕκαστος ἔχει τὴν δυνατότητα ἀντλήσει ἀπ' τὸν πλοῦτο τῆς γλώσσης τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ ἀντικροῦσαι, κατὰ τὸ δοκοῦν, τὸν ἀντίπαλόν του. Ὅποτε, «δῆλον δ' ἐνταῦθα καὶ ὅτι ὁ ἐπακούσας, εἴ περ εἶπη τοῖον ἔπος, οἷον ἐπήκουσεν, ἀνακάμπτει τὰ τῆς

⁷ Εὐσταθίου, ὁ.ἀν., ῥαψωδία, Υ, «θεῶν μάχη», 1206,28-30, 35-37, 44-48.

λάλου ἔριδος, καὶ γίνεται τὸ κακὸν δυσκατάπαυστον, οἷα τοῦ προειπόντος γινομένου ἀκροατοῦ ἀεὶ καὶ τοῦ ἀκροασομένου αὐθις φιλοτιμουμένου ἀντιλαλεῖν»· ὅταν ἀρχίσουν οἱ ἀντεγκλήσεις, τότε ὁ ἀντίπαλος, ὁ ἐπακούσας, «δῆλον δ' ἐνταῦθα καὶ ὅτι ὁ ἐπακούσας, εἴ περ εἶπη τοῖον ἔπος, οἷον ἐπήκουσεν», εἶναι φανερὸ ὅτι θὰ ἀπαντήσῃ, μὲ ἀνάλογο ὕφος, ὅπως αὐτὸ ποὺ ἄκουσε, κι ἔτσι, ἀναζωπυρώνει τὶς αἰτίες τῆς ἀντιδικίας, «ἀνακάμπει τὰ τῆς λάλου ἔριδος», καὶ εἶναι δύσκολη πολὺ ἢ κατάπαυση τῶν ἀντεγκλήσεων, «καὶ γίνεται τὸ κακὸν δυσκατάπαυστον», καθὼς, «οἷα τοῦ προειπόντος γινομένου ἀκροατοῦ ἀεὶ καὶ τοῦ ἀκροασομένου αὐθις φιλοτιμουμένου ἀντιλαλεῖν», καθὼς ὁ πρῶτος ἀντιδικῶν, προειπὼν, γίνεται ἀκροατὴς συνεχῶς τοῦ πρῶτου ἀπαντήσαντος, καθὼς αὐτὸς θὰ ἀμυνθεῖ ἀνταπαντῶν. Ἔτσι γίνεται ἀδιέξοδη ἢ διαμάχη. Ἡ «στρεπτὴ δὲ γλῶσσα, ἀντὶ τοῦ ὑγρά καὶ εὐλύγιστος. ὅθεν καὶ γλῶσσα λέγεται οἶονεὶ κλῶσσα διὰ τὸ εὐκλαστον. ἢ καὶ ἄλλως, στρεπτὴ ἢ ἐπὶ τὰ ἐνάντια ἐπιχειροῦσα, ὡς εἴρηται, καὶ ἢ ἐπ' ἄμφω μεταγομένη, ὃ περ σαφέστερον ἐρμηνεύων ὁ ποιητὴς λέγει», δηλαδή, ἢ ἰκανότης τῆς παρουσιάζειν διαφορετικὰ ἢ καὶ ἀντίθετα νοήματα στὶς λέξεις τῆς, μὲ τὸν εὐκλαστο, εὐλύγιστο χαρακτήρα τῆς, ἀποτυπώνεται ἀπ' τὸν θεῖον ποιητὴν.

Ἡ μετάβασις ἀπ' τὸν Θεοσίτην εἰς τὸν Αἰνεΐαν μᾶς δίδει σαφῆ εἰκόνα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὁμήρου διὰ τὰς δυνατότητας τῆς γλώσσης· ἄς μὴν ξεχνοῦμε, «τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν» ὁ θεῖος ποιητὴς κι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἐπεξηγεῖ σαφέστατα τὴν παιδευσίν αὐτήν, δύο χιλιάδες χρόνια μετὰ, μὲ τὴν δική του πλέον διδασκαλία στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, ὄχι μόνο τῆς Πόλης, ἀλλὰ ὀλοκλήρου τῆς αὐτοκρατορίας. Στὴν πράξη, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ συνεχίζει τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα τῆς γραμματείας μας, ὅπως ἐπιβιώνει, μέσα ἀπ' τὶς κοινότητες καὶ τὴν δημῶδη μουσα τοῦ Σωκράτους, τὴν δημοτικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, καὶ διαμορφώνει, παρὰ τὶς διακυμάνσεις τῆς, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ μας, ὡς τὴν γνησίαν ταυτότητά μας.

Ἡ διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς μας πορείας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξαντλητική, διότι τότε ἀπαιτεῖται ἄλλης μορφῆς προσέγγιση, τὴν ὁποία δὲν διαθέτουμε· ἔτσι ἀναγκαστικὰ αὐτὴ γίνεται ἐπιλεκτική, μὲ τοὺς κύριους, κατὰ τὴν ἀποψή μας, σταθμούς, ἀφοῦ ἀντικείμενό μας εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς σχέσεως τοῦ λόγου μὲ τὴν πολιτικὴ νοοτροπία τοῦ ὁμιλοῦντος. Ἐπόμενος σταθμός, ἀλλὰ καὶ καθοριστικός, εἶναι ἡ ὑπογράμμισις τοῦ Περικλέους εἰς τὸν «Ἐπιτάφιόν» του, τῆς ἀνάγκης χρήσεως ἀπ’ τοὺς συμπολίτες του, μόνο τῆς πρακτικῆς τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, κι ὄχι ἐκείνης τοῦ ἀπράγμονος καὶ τοῦ ἀχρείου: «ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γινῶναι· μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ’ ἀχρεῖον νομίζομεν».⁸ Τοὺς προέτρεπε τοὺς Ἀθηναίους ὁ μέγας ἡγέτης τους, ὡς διδασκαλία καὶ παραίνεσις τῆς πολιτικῆς τους τακτικῆς τὰ ἐπόμενα ἔτη τοῦ πολέμου, τὸ ποῖα πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἱεράρχησις εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς πόλεως καὶ τῶν ἰδίων· «συνηθίζεται λοιπὸν σ’ ἐμᾶς καὶ μὲ τὰ οἰκογενειακὰ μας προβλήματα νὰ ἀσχολούμεθα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς πολιτικὰς ὑποθέσεις, καὶ ὅταν ἐνδιαφερόμαστε γιὰ ἄλλα πράγματα, τὰ πολιτικὰ δὲν τὰ παρακολουθοῦμε ὀλιγώτερον· διότι εἴμαστε οἱ μόνοι οἱ ὁποῖοι πιστεύουμε ὅτι ὅποιον δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ πολιτικὰ, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀπράγμων, παρὰ ἀχρεῖος».

Πρόκειται γιὰ τὴν πληρέστερη ἀνάλυση τῆς διακρίσεως, ἐνεργοῦ πολίτου, ἀπράγμονος καὶ ἀχρείου.⁹ διότι, ὑπογραμμίζει ὁ μεγαλύτερος μᾶλλον στὴν ἱστορία πολιτικὸς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ φιλόσοφος μαζί, «εἴμαστε οἱ μόνοι οἱ πιστεύοντες ὅτι ὅποιος δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὰ πολιτικὰ, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀπράγμων, παρὰ ἀχρεῖος». Τὸ ποῖοι εἶναι οἱ ἀπράγμονες καὶ οἱ ἀχρεῖοι καὶ τὸ ποῖα γλῶσσα χρησιμοποιοῦν, δὲν τὸ ἐπεξηγεῖ ὁ Περικλῆς, διότι τὸ θεωρεῖ αὐτονόητο, ἀφοῦ τὸ γνώριζαν καλὰ οἱ Ἀθηναῖοι στὴν καθημερινή τους ζωὴ· τὸ ἀφήνει μόνο νὰ ἐννοηθεῖ ἀπ’ τὸ ὅτι εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἀπέφευγαν τὶς πολιτικὰς τους ὑποχρεώσεις, μὲ διάφορες προφάσεις, ἢ ἐκεῖνοι ποὺ δὲν διακρίνονταν γιὰ τὴν ἀνδρεία τους

⁸ Θουκυδίδου, «Ἱστορία», τομ. Β’, κεφ. 40, παρ. 2, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 5, κ. ἐ. «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 3, κ. ἐ., «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 16, κ. ἐ.

⁹ Ὅρα, Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 83, ἐκδόσεις, «Φιλόμυθος», Ἀθήναι, 1993, καὶ εἰς τὰς ἀναλύσεις, «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 35, «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 6, καὶ ὁ. ἀ, σελ. 4

στὸν πόλεμο, οὔτε γιὰ τὴν παρουσία τους στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, μὲ ἀποτέλεσμα πολλοὶ ἔχειν βαμμένα τὰ ἱμάτιά τους, ἀπ' τὶς μπογιές τῶν Σκυθῶν ἀστynomικῶν, ὅταν τοὺς συναντοῦσαν στοὺς δρόμους. Ὁ Ἀριστοφάνης ὁμως εἶναι πληρέστερος στὴν περιγραφή του, στοὺς «Ἀχαρνῆς», τὴν πρώτη του σωζώμενη κωμωδία, πέντε χρόνια μετὰ, ὅταν ἀναφέρεται στοὺς πρεσβευτὲς πρὸς τὸν μεγάλο βασιλέα, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου, πού ὑποτίθεται ὅτι ἀναχώρησαν, ὅσο ζοῦσε ὁ μέγας πολιτικός:

Πρ. ἄγε δὴ σύ, βασιλεὺς ἄττα σ' ἀπέπεμψεν φράσον
λέξοντ' Ἀθηναίοισιν, ὦ Ψευδαρτάβα.

Ψευ. ἰαρταμὰν ἔξαρξας ἀπισσόνα σάτρα.

Πρ. ξυνήκαθ' ὃ λέγει; Δικ. μὰ τὸν Ἀπόλλω 'γὼ μὲν οὐ.

Πρ. πέμψειν βασιλέα φησὶν ὑμῖν χρυσίον.
λέγε δὴ σὺ μειζον καὶ σαφῶς τὸ χρυσίον.

Ψευ. οὐ λῆψι χρῦσο, χαυνόπρωκτ' Ἰᾶον, αὔ.

Δικ. οἴμοι κακοδαίμων, ὡς σαφῶς. Πρ. τί δαὶ λέγει;

Δικ. ὃ τι; Χαυνοπρώκτους τοὺς Ἰάονας λέγει,
εἰ προσδοκῶσι χρυσίον ἐκ τῶν βαρβάρων.

Πρ. Οὐχί, ὅτι ἀχάνας χρυσίον λέγει.¹⁰

Ὁ Ψευδαρτάβας, κωμικὸ πρόσωπο, γνωστὸ μόνο ἀπ' τὸν Ἀριστοφάνη, Πέρσης τὴν καταγωγή, ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν δουλικότητά του καὶ τὰ ἄσχημα ἑλληνικά του, οὔτε ψέμματα δὲν μποροῦσε νὰ πεῖ καλὰ· ἦταν πολὺ χειρότερος κι ἀπ' τὸν Θεοσίτη στὴν ὁμιλία του, δὲν γνώριζε κἄν ἑλληνικά, ἀλλὰ εἶχε σχέσεις μὲ τὰ κατώτερα στρώματα τῆς τότε ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ, γιὰ μοναδική φορά, τὴν λέξη, *χαυνόπρωκτος*, ἐννοώντας αὐτὸν πού ἔχει ἀνοικτὸ τὸν πρωκτό, πού χάσκει ὁ πρωκτός του, «ὁ φαρδόκωλος, ὁ δι' ἀλλοκότου, παρὰ φύσιν ἡδονῆς κεχαυνωμένος, αἰσχιστα ἀσελγής», κατὰ τὸν Ἄνθιμον Γαζῆν· δὲν ἐπιλέγει τυχαῖα τὸ πρόσωπο, τὸν χαρακτηρισμὸν καὶ τὴν γλῶσσαν του, ὁ ἄριστος κριτικὸς τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς πόλεως του. Χαῦνος δὲ ποιὸς εἶναι; «ὁ δὲ μεγάλων ἑαυτὸν ἀξιῶν ἀνάξιος ὢν χαῦνος»,¹¹ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Θὰ ὑπῆρχαν τότε εἰς τὰς Ἀθήνας ἀρκετοί, ὅσοι θὰ ἐπιζητοῦσαν τὴν εὖνοια τῶν Περσῶν καὶ τὸν χρυσό τους, ὅπως οἱ δύο πρεσβευτὲς, μὲ δύο δραχμὲς τὴν ἡμέρα ἀποζημίωση γιὰ τὴν ἀποστολή τους, μᾶλλον δι' ἴδιον

¹⁰ Ἀριστοφάνους, «Ἀχαρνῆς», στ. 98-107, μετάφραση δική μου.

¹¹ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Νικομάχεια, βιβλ. Δ', κεφ. γ', παρ. 6, (1123β8)

ὄφελος, παρὰ διὰ τὴν σωτηρία τῆς πόλεως τους· ἦταν ὅλοι τους σχεδὸν χυδαῖοι, χαυνόπρωκτοι, αὐτὸ μᾶς λέει, ἐνῶ τὸν ἐμφανίζει στὴν σκηνή, μὲ ἕναν μεγάλο ὀφθαλμὸ στὸ μέτωπο, «τὸν βασιλέως ὀφθαλμόν», ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τὰ πάντα καὶ ἤλεγχε τοὺς πάντες· δηλαδή, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἀποδέχονταν τὸν χρυσὸ τοῦ μεγάλου βασιλέως, θὰ εἶχαν πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι τους τὸν ὀφθαλμὸ του, ὅπως εἶχαν ὅλοι οἱ ὑπήκοοι τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι σαφέστατη ἡ πολιτικὴ κριτικὴ:

- Πρ. ἔλα λοιπὸν ἐσύ, ὁ βασιλεὺς τί σοῦ παρήγγειλε,
νὰ πείς στοὺς Ἀθηναίους, ὦ Ψευδαρτάβα.
- Ψευδ. ἱαρταμὰν ἔξαρχας ἀπισσόνα σάτρα.
- Πρ. καταλάβετε τί λέει; Δικ. Μὰ τὸν Ἀπόλλωνα, ἐγὼ μὲν ὄχι.
- Πρ. ὅτι θὰ στείλει σ' ἐμᾶς ὁ βασιλεὺς χρυσό.
Λέει μάλιστα σὲ σένα περισσότερο καὶ πολὺ χρυσό.
- Ψευδ. δὲν παίρνετε χρυσό, γιατί εἶναι χαυνόπρωκτοι οἱ Ἴωνες.
- Δικ. Ἀλοίμονο ὁ κακοδαίμων, εἶναι σαφές. Πρ. τί λέει λοιπὸν;
- Δικ. ὅ,τι εἶναι χαυνόπρωκτοι οἱ Ἴωνες λέει,
ἂν περιμένουν χρυσὸ ἀπ' τοὺς βαρβάρους.
- Πρ. ὄχι, ἀλλὰ ἀχάνες εἶναι αὐτὸς ὁ χρυσὸς λέει.

Μὲ τίς λέξεις παίξει ὁ Ἀριστοφάνης, γιὰ νὰ δείξει τὴν ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, καὶ μάλιστα κυρίως στὰ λαϊκιστικὰ στρώματα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, σὲ ὅσους ἦταν ἀχρεῖοι καὶ δὲν γνώριζαν οὔτε κἂν σωστὰ ἑλληνικά· ἐλάχιστη σημασία ἔχει, τὸ ἐὰν πράγματι ἀπεστάλη αὐτὴ ἡ πρεσβεία -πού ὀπωσδήποτε δὲν ἀπεστάλη, ἐπειδὴ ἀλλιῶς θὰ γινόταν μνεῖα της σὲ κάποια ἱστορικὴ πηγή, ὅπως εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ Ἀλκιβιάδης δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα-, ἀλλὰ ὁ ποιητὴς παρουσιάζει τίς συζητήσεις μεταξὺ κάποιων Ἀθηναίων, γιὰ τὴν ἀποστολὴ της πού θὰ γινόταν τότε, ἐπειδὴ καὶ ἡ ἡμερήσια ἀμοιβὴ τῶν δύο δραχμῶν ἦταν διπλάσια ἀπ' τὴν μία δραχμὴ πού ἐλάμβαναν οἱ ὀπλίτες στὶς ἐκστρατεῖες τους. Χαυνόπρωκτους, τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ Ψευδαρτάβας τοὺς Ἀθηναίους, μὲ ἀχάνες, μέτρο σιτηρῶν, ἴσο μὲ πενήντα κιλὰ βάρους περίπου, χρυσοῦ, μεταφράζουν οἱ πρεσβευτές. Ἄλλωστε, στὴ συνέχεια ὁ Δικαιοπόλις ἀποκαλύπτει, ὅτι οἱ δύο εὐνοῦχοι πού τὸν συνοδεύουν εἶναι γνωστοὶ στὴν πόλη, ἔστω κι ἂν ἔβαλαν τεχνητὰ γένια· ὁ ἕνας τους εἶναι ὁ Κλεισθένης ὁ Σιβυρτίου, «ὦ θερμόβουλον πρωκτὸν ἐξυρημένε», «ρε ξεφτίλα, μὲ τὸν ξυρισμένο κῶλο σου», τοῦ φωνάζει.

Χρησθε τοῖς χρηστοῖσιν αὖθις

Οἱ «Ἀχαρνῆς» ἐδιδάχθησαν τὸ 425 π.Χ., ἕξι χρόνια μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου κι ἀφοῦ εἶχε ἐξαλειφθεῖ ὁ λοιμός, δύο χρόνια πρὶν, μὲ βαθύτατα τὰ ἴχνη του στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων· ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι εἰρηνόφιλος καὶ μάλιστα ἀντιμετωπίζει τὶς μηνύσεις τοῦ Κλέωνος, ἡγέτου τότε τῶν Δημοκρατικῶν, γιὰ τὴν ἀνελέγητη κριτικὴ του, ἀλλὰ μετεξελίχθη σὲ ἀνυποχώρητο ὑπερασπιστὴ τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς, στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πολέμου, μὲ κορυφαία στιγμή, τὴν διδασκαλία τῶν «Βατράχων».¹² Ὁ Ψευδαρτάβας μιλάει πολὺ ἄσχημα ἑλληνικά, ἐπειδὴ ἦταν βάρβαρος, ἀλλὰ καὶ οἱ πρέσβεις δὲν παρουσιάζονται μὲ τὸν λόγο τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, παρὰ τείνουν πρὸς τὸν τοῦ Θεοσίτου.

Μὲ τοὺς «Βατράχους», θὰ ἐξετάσει σὲ βάθος τὴν διαφορὰ τοῦ λόγου τῶν ἐνεργῶν πολιτῶν ἀπὸ ἐκείνων τῶν ἀχρείων· εἶχε ἀντιληφθεῖ, ὅτι ἡ ἔκπτωσις τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς ἦταν ἡ κύρια αἰτία τῆς ἀποτυχίας τῶν Ἀθηναίων στὸν πόλεμο, οἱ ἴδιοι ἔφταιγαν περισσότερο καὶ ὀλιγώτερον οἱ ἀντίπαλοί τους Σπαρτιάτες. Αὐτὸς εἶναι κι ὁ λόγος τῆς προσπαθείας του γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς ἐκ μέρους τῶν συμπολιτῶν του, μὲ τόσο δυναμικὸ καὶ προσβλητικὸ πρὸς τοὺς ἡγέτες ἐκείνων τῶν ἡμερῶν τρόπο, τὸ 405 π.Χ., ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ δυσκολονόητο γιὰ πολλοὺς νεώτερους σχολιαστὲς, ὅπως ὁ Κ. Τζ. Ντόβερ, μὲ τὴν βικτωριανὴ ὀπτικὴ του:

“Ὁ μέγας ποιητὴς καὶ διεισδυτικὸς πολιτικὸς κριτικὸς, μᾶλλον ὁ καλύτερος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, διότι ἡ κωμῶδία, ἡ σάτιρα, ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἰσηγορίας, τῆς κριτικῆς, εἶναι σαφῆς καὶ ὀξὺς εἰς τὰς παρατηρήσεις του. Εἰς τὴν παράβασιν ὁ Ἀριστοφάνης ἐκφράζει ὅλο του τὸν πόνο γιὰ τὴν τύχη τῆς πόλεώς του καὶ ἀπευθύνεται μὲ ἐπιτακτικὸ ὕφος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους:

*Ἀλλὰ καὶ νῦν, ὠνόητοι, μεταβαλόντες τοὺς τρόπους
χρησθε τοῖς χρηστοῖσιν αὖθις· καὶ κατορθώσασι γὰρ
εὐλογον, κἄν τι σφαλῆτ', ἐξ ἀξίου γοῦν τοῦ ξύλου,
ἦν τι καὶ πάσχητε, πάσχειν τοῖς σοφοῖς δοκήσετε.¹³*

¹² Ὅρα, εἰς τὰ «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», τίς, «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις» καὶ «Γεννάδας ἀνὴρ ὁ δεσπότης σου».

¹³ Ἀριστοφάνους, «Βάτραχοι», στ. 734-737, μετάφραση δική μου, καὶ ἀπ' τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 1, κ.έ.

Ἡ λέξις «άνόητοι» σέ παράβαση τοῦ ποιητοῦ δέν συναντᾶται σέ ἄλλη σωζόμενη κωμωδία του, ἀλλά σπανίως καί στούς διαλόγους· «ἼΩ άνόητοι», εἶναι φράσις πολὺ προσβλητικὴ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους τοῦ πέμπτου αἰῶνος, τοὺς ὑπερόπτες καί ἀλαζόνες, ὅταν μάλιστα ἀπευθύνεται ἀπ' τὸ βῆμα τοῦ Θεάτρου τοῦ Διονύσου. Ἀλλὰ εἶχαν ἀλλάξει πολὺ οἱ συμπολίτες του, κι ἠνέχθησαν τὴν κριτικὴ, μᾶλλον διότι πίστευαν καί οἱ ἴδιοι ὅτι ἦταν σωστή, κι ἀπόδειξη εἶναι ὅτι τοῦ ἔδωσαν τὸ πρῶτο βραβεῖο, μὲ τὸ δεύτερο εἰς τὰς «Μούσας» τοῦ Φρυνίχου καί τὸ τρίτο, εἰς τὸν «Κλεοφῶντα» τοῦ κωμικοῦ ποιητοῦ Πλάτωνος.

*Ἀλλὰ καί τώρα, ὦ άνόητοι, ἀλλάζοντες τοὺς τρόπους
ἀποδεχθεῖτε ἀμέσως τὰ χρηστὰ ἤθη· καί θὰ πετύχετε
ὅπωςδῆποτε, κι ἂν ἀποτύχετε, ἀπὸ ἄξια αἰτία θᾶναι,
κι ἂν κάτι πάθετε, γιὰ σοφές ἀποφάσεις θὰ πάθετε.*

Ὁ Ἀριστοφάνης εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῆς καταστάσεως καί τῶν ἀντιδράσεων τῶν συμπολιτῶν του· τὸ ἀποδεικνύει ὁ χαρακτηρισμὸς τους ὡς ἀνοήτους, «άνόητοι», γιὰ τὴν πολιτικὴ τους πρακτικὴ, ἀλλὰ καί ἀπ' τὰ ἄλλα παραδείγματα τῆς παραβάσεώς του, μὲ τίς ἀναφορὲς του εἰς τὰ γνήσια καί τὰ νόθα νομίσματα, μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῶν τελευταίων ἀπ' τοὺς Ἑλληνας καί τοὺς βαρβάρους· περισσότερο ὁμως μὲ τὴν προτροπὴ του γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀμέσως στὴν ἄσκηση τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς:

*Τῶν πολιτῶν θ' οὐς μὲν ἴσμεν εὐγενεῖς καί σώφρονας
ἄνδρας ὄντας καί δικαίους καί καλοὺς τε κἀγαθοὺς
καί τραφέντας ἐν παλαίστραις καί χοροῖς καί μουσικῇ,
προσελοῦμεν, τοῖς δὲ χαλκοῖς καί ξένοις καί πυρρῖαις
καί πονηροῖς κὰκ πονηρῶν εἰς ἅπαντα χρώμεθα
ύστάτοις ἀφιγμένοισιν, οἷσιν ἢ πόλις πρὸ τοῦ
οὐδὲ φαρμακοῖσιν εἰκῆ ραδίως ἐχρήσατ' ἄν.¹⁴*

Στὴ συνέχεια ἀποκαλεῖ τοὺς συμπολίτες του ἀνοήτους, κι ἔχει δίκαιο, διότι στοὺς ἀμέσως προηγούμενους στίχους ἀναφέρεται στὰ κίβδηλα νομίσματα, «τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», μὲ τὸ χειρότερο κρᾶμα μέσα τους, «τῶ

---

¹⁴ Αὐτόθι, σελ. 9, κ.έ..

κακίστω κόμματι»· πρόκειται για τὴν ἀρίστη μᾶλλον στὴν ἱστορία διδασκαλία πολιτικῆς οἰκονομίας στὴν Ἀγορὰ, στὸ εὐρύτερο κοινό, ἢ μᾶλλον σὲ ὀλόκληρη τὴν πόλη, διότι τὸ 405 π.Χ. εἶναι ζήτημα ἂν ὑπῆρχαν εἰς τὰς Ἀθήνας δέκα χιλιάδες πολῖτες, ὅταν οἱ περισσότεροι ἦταν στὸ ναύσταθμο τῆς Σάμου, ὅπου ἐκρίνετο ἡ τύχη τοῦ πολέμου, καὶ στὰ τείχη, ἀπέναντι ἀπ' τοὺς πολιορκοῦντας τὸ κλεινὸν ἄστυ Πελοποννησίους.

Ἡ «πολιτικὴ οἰκονομία» ἦταν γνωστὴ κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν δύσκαμπτη καὶ ἀπολιθωμένη μορφή τῆς νεωτέρας θεωρίας της, παρὰ μόνο ὡς ἀναπόσπαστο μέρος τῆς φιλοσοφίας, τῆς πρώτης φιλοσοφίας τῆς Ἀγορᾶς, ὅταν ὁ φιλόσοφος ἦταν ἐνεργὸς πολίτης,¹⁵ μὲ γνώμονά του τὴν μουσικὴ ἀρμονία, τὴν ἐνιαία ἔκφραση λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, κατὰ τὸν Πλάτωνα· ἡ ἔκπτωση ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη εἰς τὸν ἀπράγμονα, συνοδευόταν αὐτομάτως ἀπ' τὴν ἀπώλεια τῆς ἐνιαίας ἐκφράσεως τῶν τεσσάρων, μὲ πρώτη τὴν ἀπώλεια τῆς αἰσθήσεως τῆς ἀρμονίας,¹⁶ ἐνῶ ἡ ἰσοπέδωση σὲ ἀχρεῖο συνεπαγόταν ἄλλη σύνθεση αὐτῶν, ἄλλους ῥυθμούς, ὅπως ἐκείνους τῶν ἐκκελυμένων, μὲ εὐρεῖα ἀναφορὰ στὸν ρόλο τους στὶς «ἀναλύσεις» μας.

Ὁ ποιητὴς εἶναι σαφέστατος εἰς τὰς παραινέσεις του:

*Ἀπ' τοὺς πολῖτες ὅσους γνωρίζουμε εὐγενεῖς καὶ σώφρονες
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κάγαθούς
καὶ τραφέντας εἰς παλαιστράς καὶ χοροὺς καὶ μουσικὴ,
τοὺς προπηλακίζουμε, ἀλλὰ τοὺς μελαψοὺς καὶ ξένους καὶ
κοκκινότριχες
καὶ πονηροὺς ἐκ πονηρῶν χρησιμοποιοῦμε γενικῶς,
ἀφιχθέντας προσφάτως ὅσους ἢ πόλη παλαιότερα
οὔτε γιὰ διαβόλους δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε εὐκόλα.*

Ἡ ἀναφορὰ στὸ κίβδηλο νόμισμα ἔχει ἐπαρκῶς διερευνηθεῖ εἰς τὰ ἄλλας «ἀναλύσεις», ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενό μας τώρα εἶναι ἡ χρῆση τῆς γλώσσης ὡς καθημερινὴ πρακτικὴ ἀπ' τοὺς πολῖτες της:

---

¹⁵ Ὅρα, τίς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τὸ νόμισμα οἶον ἐγγυητῆς ἔσθ' ἡμῖν», «Τὸ εὐρὼ, ὀλκὸς τῆς πολιτικῆς ἐνοποιήσεως τῆς Εὐρώπης», «Ἀπ' τὴν μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, ὁ. ἀ., σελ. 50 κ. ἐ.

¹⁶ Ἀναφορὲς στὰ, λόγος, ἀρμονία καὶ ῥυθμός, Ἀριστοτέλους, «Ποιητικὴ», κεφ. α', παρ. 4, (1447α17-23) καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 30.

*Τῶν πολιτῶν θ' οὐς μὲν ἴσμεν εὐγενεῖς καὶ σώφρονας
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κάγαθούς
καὶ τραφέντας ἐν παλαιστραῖς καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ,
προσελοῦμεν...''*

Ὁ Ἀριστοφάνης προειδοποιεῖ τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι, «ὄσους συμπολίτες τους γνωρίζουν ὅτι ἔχουν καλοὺς τρόπους καὶ ἀσκοῦν τὰ καθήκοντά τους μὲ σωφροσύνη, καθὼς εἶναι γενναῖοι ἄνδρες καὶ δίκαιοι καὶ καλοὶ τε κάγαθοὶ κι ἔχουν ἀνατραφεῖ εἰς παλαιστρας, μὲ χοροὺς καὶ μουσικῇ, τοὺς προπηλακίζουμε»· τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι δεδομένο, ἡ ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, τοῦ λόγου τους πρῶτον, καὶ ἡ παρακμὴ τῆς πόλεως. Γί' αὐτὸ καὶ ζητάει, τό, «*χρησθε τοῖς χρηστοῖσιν αὐθις*», τὴν ἄμεση ἐπιστροφή εἰς τὰ χρηστὰ ἦθη, εἰς τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικῇ, ὡς μοναδικὴ λύση. Δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπ' τοὺς πρέσβεις τῶν «Ἀχαρνῶν» καὶ τὸν Ψευδοαρτάβα, αὐτὸ τοὺς λέει, κι ἦταν πολλοὶ ὅσοι γνώριζαν καὶ τίς πρῶτες κωμωδίες του, οὔτε φυσικὰ κι ἀπ' τὸν Θεορίτη, διότι εἰς τὸν Ὅμηρον ἀνάγονταν οἱ ἀρχές τους.

Πάντως εἰς τοὺς «*Βατράχους*», ὁ *θεράπων Ξανθίας*, ποὺ δὲν συμμετεῖχε στὴν *ναυμαχία* τῶν *Αργινουσῶν*, ἀπὸ δικό του λάθος, καὶ τὸ μετανιώνει πικρὰ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἀποκτήσει τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτου, μιλάει πιὸ ἀρμονικὰ ἑλληνικὰ κι ἀντέχει πιὸ πολὺ τὸ *ξύλο*, ἀπ' τὸν θεὸ Διόνυσο· ἐπίσης καὶ γνωρίζει, τὸ πόσο ἐκχυδαϊσμένος εἶναι ὁ θεός του στὴν καθημερινότητά του, ὅταν λέει, «*πῶς γὰρ οὐχὶ γεννάδας, ὅστις γε πίνειν οἶδε καὶ βινεῖν μόνον;*», «*πῶς λοιπὸν δὲν εἶναι ἀξιοπρεπής, ἀφοῦ αὐτὸς γνωρίζει, νὰ πίνει καὶ νὰ σκυλογαμεῖ μόνον*».¹⁷

Ὁ Ἀριστοτέλης, εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τῶν «*Πολιτικῶν*», τὸ «*Περὶ ἀγωγῆς*», πραγματεύεται τὴν σημασία τῆς μουσικῆς εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἦθους τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ πολίτου, συνεχίζοντας τὸν διδάσκαλόν του· ὡς πρὸς τὸν ρόλον τῶν ῥυθμῶν γράφει: «*τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἔχει καὶ τὰ περὶ τοὺς ῥυθμούς· οἱ μὲν γὰρ ἦθος ἔχουσι στασιμώτερον οἱ δὲ κινητικόν, καὶ τούτων οἱ μὲν φορτικώτερας ἔχουσι τὰς κινήσεις οἱ δὲ ἐλευθεριώτερας*».¹⁸ Μᾶς λέει ὅτι, ὅπως μὲ τὸ μέλος καὶ τὴν ἀρμονία, «*μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ἔχουν ἐνδιαφέρον καὶ τὰ περὶ τῶν ῥυθμῶν· ἄλλοι μὲν ἔχουν ἦθος στασιμώτερο, ἄλλοι κινητικόν, καὶ ἀπ' αὐτοὺς οἱ μὲν καθιστοῦν τίς κινήσεις φορτικώτερες, οἱ δὲ ἐλευθεριώτερες*».

¹⁷ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*», «*Γεννάδας ἀνὴρ ὁ δεσπότης σου*».

¹⁸ Ἀριστοτέλους, «*Πολιτικά*», Βιβλ. Η', κεφ. ε, παρ. 9, (1340β9-12).

Μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα

Ἡ ὑπογράμμισις τοῦ Ἀριστοφάνους,

*«Τῶν πολιτῶν θ' οὐς μὲν ἴσμεν εὐγενεῖς καὶ σώφρονας
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κἀγαθοὺς
καὶ τραφέντας ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ,
πrouσελοῦμεν...»*

σημαίνει, ὅτι τοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς σώφρονας αὐτοὺς πολίτας -εὐγενεῖς, ὄχι κατὰ τὴν καταγωγή τους, παρὰ διὰ τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν τους-, τοὺς δικαίους στὴν συμπεριφορὰ τους καὶ καλοὺς τε κἀγαθοὺς, ἀνατραφέντας εἰς παλαίστρας, μὲ χοροὺς καὶ μουσικὴν, τοὺς προσδιόριζε ὡς χαρακτηριστικὸν τους, ἢ μουσικὴν ἀρμονίαν τοῦ λόγου τους, δηλαδή, δὲν ἦταν χυδαῖοι, χαῦνοι καὶ φυσικὰ οὔτε χαννόπρωκτοι, αὐτοὺς ὁμῶς ἐπιμένει, τοὺς προπηλακίζουμε... Ὁ Πλάτων θὰ συνεχίσῃ τὴν λογικὴν τοῦ μεγάλου κωμικοῦ, ὅταν γράφῃ γιὰ τὸ ἦθος τῶν φρουρῶν τῆς πολιτείας του: «...μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας ἢ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνας τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς».¹⁹ εἰς τὸν Δάμωνα ποιεῖ τὴν ἀναφορὰν τοῦ ὁ φιλόσοφος, παρ' ὅλο πὺ δὲν τὸν εἶχε γνῶρῃσει προσωπικὰ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ μιλάει διὰ τοῦ στόματος τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος εἶχε συνανστραφεῖ τὸν μεγάλο μουσικόν, φιλόσοφον, πολιτικόν καὶ στενὸν φίλον τοῦ Περικλέους.²⁰ ἀποβλέπει στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, διότι εἶναι ζωντανὴ ἢ μνήμη τοῦ διδασκάλου τῆς μουσικῆς ἕναν περίπου αἰῶνα μετὰ τὸν ἐξοστρακισμόν του, ἐπειδὴ οἱ Ἀθηναῖοι, ἀδυνατοῦντες ἐξοστρακίσαι τὸν ἰσχυρὸν πολιτικόν, ἐκτόνωσαν τὴν μανίαν τους εἰς τοὺς συμβούλους του. Δηλαδή, ὁ Πλάτων ἐπιμένει ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ διάκρισις, ἀφοῦ συμβουλευθῶμε τὸν Δάμωνα, ποῖοι ῥυθμοὶ προσφέρουν τὰς βάσεις ἀσκήσεως πρακτικῆς ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας ἢ ὅποιας ἄλλης κακίας, καὶ ποῖοι εἶναι τῆς ἀντιθέτου πρακτικῆς ῥυθμοί, τοὺς ὁποῖους πρέπει ν' ἐπιτρέψουμε ἐντὸς τῆς πολιτείας μας· τὸ πρῶτον κριτήριον γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν φυλάκων εἶναι οἱ

¹⁹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», Βιβλ. Γ', κεφ. ια, 400β, μετάφρασις δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰς ὡδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 7, κ.έ.

²⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τῆς μουσικῆς στὴν γραμματικὴν», σελ. 3, «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 12, 37.

ρύθμοι τῆς μουσικῆς τῆς οποίας θὰ ἐπιτρέπεται ν' ἀκοῦνε· θεωρεῖται, ὅπως δὴποτε, καὶ τὸ πιὸ αὐστηρὸ κριτήριον τῶν φυλάκων τῆς πολιτείας''.

Οἱ πρέσβεις στὸν μεγάλο βασιλέα, ὅπως ὁ Κλεισθένης ὁ Σιβυρτίου, μὲ ἐξυρημένον προκτόν, μιλοῦσαν μὲ ῥυθμούς, ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας ἢ ἄλλης κακίας, κι ἐπομένως δὲν ἄρμοζε ὁ λόγος τους πρὸς τὸν λόγον τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, τῶν ἀνατραφέντων ἐν παλαιστραῖς καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ· τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται εἰς τὴν ἁρμονίαν τοῦ λόγου τους, τὴν ἐμμέλειά τους, μὲ τὸ συνάδον ἦθος τῆς. Ἡ διαφορὰ εἰς τὴν ἁρμονίαν τοῦ λόγου ἐπισημαίνεται ἀπ' τὸν Πλάτωνα, καὶ μάλιστα ἐνῶ στὸ προηγούμενον βιβλίον ζητᾷ τὸν ἀποκλεισμό, τὴν λογοκρισίαν θὰ λέγαμε σήμερον, τῶν τμημάτων τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ποὺ ἀναφέρονται στὶς αἰσχρολογίας καὶ στὶς ἔριδες τῶν θεῶν μεταξύ των, ὅπως ζητᾷ κι ὁ Ἡράκλειτος, μὲ αὐταρχικότερον τρόπο μάλιστα: «τόν τε Ὅμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ Ἀρχιλόχον ὁμοίως»²¹ εἶναι ὠμὸς στὴν ἀπόφασή του ὁ σκοτεινὸς φιλόσοφος, «τόν Ὅμηρον ἔλεγε εἶναι ἄξιο νὰ τὸν ἀποβάλουμε ἀπ' τοὺς ἀγῶνες καὶ νὰ δέρνουμε τοὺς ῥαψωδοὺς του, ὅπως καὶ ἐκείνους τοῦ Ἀρχιλόχου». Ἄλλο ἂν παραβλέπει τὸ γεγονός, ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν γενάρχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ πολλὰς φορές, ἂν καὶ ὄχι τόσες, ὅσες θὰ ἔχει ὁ Πλάτων, μὲ τὸ πλῆθος τῶν παραπομπῶν του· ὁ Ἡράκλειτος δὲν ἔχει διάλογο μὲ τοὺς «ἀκροατές» του, ἀποκαλυπτικὸς καὶ ἐπιτακτικὸς εἶναι ὁ λόγος του, ἀπ' τὸ ἀναχωρητήριόν του, μὲ συνέχειά του τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἢ τὸν ὀρθὸν λόγον, ὄχι παραινετικὸς καὶ παραμυθητικὸς, ὅπως τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἀρχιλόχου, μὲ τὴν ἰσηγορίαν τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἀργότερα. Ἐμπεριέχει τὸ πνεῦμα τοῦ διαλόγου, ὅμως, ἐπειδὴ ἀπευθύνεται εἰς τοὺς πολίτας τῆς Ἐφέσου, μὲ τὴν κατάθεσιν τοῦ λόγου του εἰς τὸν ναὸν τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος· διατηρεῖ ἀρκετὰ στοιχεῖα τοῦ διαλόγου καὶ τῆς ἐμμελείας, ἢ μᾶλλον συμβάλλει εἰς τὴν διαμόρφωσίν τους, ὅπως αὐτὰ ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν πόλιν. Ἀποπνέει τὸ πνεῦμα τοῦ γεννάδου ἀνδρὸς κι ὄχι, τοῦ «πίνειν καὶ βινεῖν μόνον», ἀπράγμονος ἢ ἀχρείου.

Ὁ Στρεψιάδης εἰς τὰς «Νεφέλας» εἶναι τὸ ἐπόμενο βῆμα τοῦ ἀπράγμονος· δὲν ἔχει ἐκπέσει ἐντελῶς στὸν ἀχρεῖον, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἐκεῖ βαδίζουν κι αὐτὸς κι ὁ Φειδιππίδης, ὁ γιὸς του· ἓνα εἶναι τὸ μέλημά τους, τὸ νὰ γίνουν κρατικοδίαυτοι, θὰ λέγαμε σήμερον, νὰ ζοῦν εἰς βάρος τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Ἄλλωστε, γι' αὐτὸ κι ὁ Στρεψιάδης πηγαίνει στὴν σχολὴν τοῦ Σωκράτους, γιὰ νὰ διδαχθεῖ, τὸ

²¹ Ἡρακλείτου, ἀπ. 41, DIELS/KRANZ, Fragmente der Vorsokratiker.

πῶς θὰ κάνει δίκαιο τὸν ἄδικο λόγο· δὲν τὰ καταφέρει, γιατί εἶναι πολὺ μπουμπούνας, ἀπομίμησή του εἶναι οἱ ἀριστεροὶ κι οἱ ἀκροδεξιοὶ τῆς ἐποχῆς μας· φαίνεται, ὅτι, ἀπὸ κάποια ἄγνωστα καὶ περίεργα, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὑπόγεια ρεύματα ἐπιβιώνουν τὰ ἀγενῆ καὶ ἐκχυδαϊστικά συστατικά τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως καὶ τὰ εὐγενῆ καὶ ἐμμελῆ. Ὅταν ὁμως διεισδύσουμε βαθύτερα στὴν μελέτη τῆς ἱστορικῆς μας πορείας, τότε ἀντιλαμβανόμαστε εὐκόλα, ὅτι δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι· ἀπ' τὰ τρεῖς τέσσερες χιλιάδες χρόνια ἱστορίας μας εἶναι ζήτημα, ἂν τὰ πεντακόσια, λίγα παραπάνω λίγα παρακάτω, εἶναι περίοδος ἀκμῆς καὶ ὑπερηφανείας γιὰ τὴν συνεισφορά μας στὸν εὐγενῆ πολιτισμό, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα διέπονται ἀπὸ τυραννίες, δουλείες καὶ σκλαβιὰ ἀπ' τὶς χειρότερες στὴν ἀνθρωπότητα...

Ὁ Ἀριστοφάνης ἔχει καταγράψει τὴν ταλάντευση τῶν συμπολιτῶν του ἀπ' τὸν ἐλεύθερο πολίτη στὸν ἀπράγμονα καὶ στὸν ἀχρεῖο· ὁ Στρεψιάδης βρῖσκεται ἀκριβῶς στὸ μεταίχμιο τῶν δύο, ὅταν παρακαλεῖ τὸν Σωκράτη νὰ ἀναλάβει τὴν ἐκπαίδευσή του:

“Σωκ: ἔνεστι δῆτά σοι λέγειν ἐν τῇ φύσει;

Στρ: λέγειν μὲν οὐκ ἔνεστ', ἀποστερεῖν δ' ἔνι.

Σωκ: πῶς οὖν δυνήσει μανθάνειν; Στρ: ἀμέλει, καλῶς.

Σωκ: ἄγε νῦν ὅπως, ὅταν τι προβάλωμαι σοφὸν
περὶ τῶν μετεώρων, εὐθέως ὑφαρπάσει.

Στρ: τί δαί; κυνηδὸν τὴν σοφίαν σιτήσομαι;

Σωκ: ἄνθρωπος ἀμαθῆς οὕτοσί καὶ βάρβαρος,
δέδοικά σ', ὧ πρεσβύτα, μὴ πληγῶν δέη.
φέρ' ἴδω, τί δρᾶς, ἦν τις σὲ τύπτῃ. Στρ: τύπτομαι,
ἔπειτ' ἐπισχῶν ὀλίγον ἐπιμαρτύρομαι,
εἴτ' αὖθις ἀκαρῆ διαλιπῶν δικάζομαι.²²

Μακρὸ τὸ ἀπόσπασμα, ἀλλὰ ἐνδιαφέρον. Ἀρκετὰ μᾶς προσφέρει εἰς τοὺς ὀλίγους στίχους τοῦ ὁ ποιητῆς· ὁ Γεροστρεψιάδης ὁμολογεῖ ὅτι ἔχει δυσκολία στὴν ὁμιλία του, στὸ λόγο του, ἀλλὰ στὸ κλέψιμο εἶναι πρῶτος, κι ὁ φιλόσοφος τὸν κατηγορεῖ ὅτι εἶναι βάρβαρος, ἐπειδὴ εἶναι ἀμαθῆς:

---

²² Ἀριστοφάνους, «Νεφέλαι», στ. 486-496, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 3, κ.έ.

Σωκ: Ἐχεις ἔμφυτη τὴν ἰκανότητα τοῦ λέγειν;
 Στρ: Τοῦ λέγειν δὲν ἔχω, ἀλλὰ τοῦ κλέπτειν ἔχω.
 Σωκ: Καὶ πῶς θὰ τὰ μάθεις; Στρ: Τέλεια, μὴ σὲ νοιάζει.
 Σωκ: Ἐλα τώρα λοιπόν, ὅταν σοῦ διδάξω κάποιο σοφὸ
 ἀστρονομικὸ θέμα, νὰ τὸ ἀρπάξεις ἀμέσως.
 Στρ: Τί λές; Σὰν τὸ σκυλὶ θ' ἀρπάξω τὴν σοφία;
 Σωκ: Ἄνθρωπος αὐτὸς ἀμαθὴς καὶ βάρβαρος,
 φοβοῦμαι, ἔ γέρο, μήπως θέλεις ξύλο.
 Γιὰ πές μου, τί κάνεις, ὅταν κάποιος σὲ δέρνει;
 Στρ: Δέρνομαι,
 ἔπειτα παίρνω θάρρος κι ἀναζητῶ μάρτυρα,
 κι ἀμέσως μετὰ προσφεύγω στὰ δικαστήρια.

Ὁ Σωκράτης εἶναι ἀπόλυτος σὲ ἓνα μόνο, στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Στρεψιάδου ὡς βαρβάρου· τόσο ἀπόλυτος ἐλάχιστες φορές μᾶς ἔχει διασωθεῖ ὅτι ἐκφράζεται ὁ φιλόσοφος, ἢ μᾶλλον τὸν παρουσιάζει ὁ κωμικὸς ποιητής, τὸ 423 π.Χ., στὰ *Μεγάλα Διονύσια*, ὅπου ἔλαβε τὸ τρίτο βραβεῖο, ἐνῶ τὸ πρῶτο ἔλαβε ὁ *Κρατῖνος*, μὲ τὴν «*Πυτίνην*», τὴν κρασοκανάτα, καὶ τὸ δεύτερο, ὁ *Ἀμειψίας*, μὲ τὸν «*Κόννον*», τὸ σκουλαρήκι ἢ τὴν πλεξούδα. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Σωκράτης λέει στοὺς Ἀθηναίους, καὶ μάλιστα ἀπ' τὸ ἐπίσημο βῆμα τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, ὅτι ὁ Γεροστρεψιάδης δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα τοῦ λέγειν, δηλαδή δὲν ἔχει τὴν ἄνεση τῆς παρουσίας του εἰς τὴν Ἀγοράν, δὲν εἶναι κἂν ἐλεύθερος πολίτης, διότι ὁ πολίτης κρίνεται ἀπ' τὴν ἄσκηση τοῦ λόγου του· ὁ Στρεψιάδης, ὅμως, δήλωσε ὅτι ἔχει ἰκανότητα εἰς τὸ κλέπτειν, εἰς τὸ «ἀποστερεῖν». Στὴν ἐξέλιξη τῆς κωμωδίας ὁ *Δίκαιος* λόγος ἐμφανίζεται ἀπ' τὸν ποιητὴ ὡς θερμὸς ὑποστηρικτῆς τοῦ Στρεψιάδου, ἐνῶ ὁ *Ἄδικος* λαμβάνει τὸ μέρος τοῦ γιοῦ του *Φιδιπίδου*, τοῦ μετέπειτα μαθητοῦ τοῦ Σωκράτους."

Ὁ Στρεψιάδης τείνει πρὸς τὸν Κλεισθένη τὸν Σιβυρτίου, ἀφοῦ ὡς ἀπράγμων δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα τοῦ λόγου, δηλαδή δὲν μετέχει τῆς ἰσηγορίας, ἀλλὰ τῆς κλοπῆς ὅπουδήποτε, «λέγειν μὲν οὐκ ἔνεστ', ἀποστερεῖν δ' ἔνι»· περνάει στὸ περιθώριο τῆς ἐλεύθερης πολιτικῆς πρακτικῆς, μὲ κατάληξή της, τὴν ἀνάληψη πρεσβείας, ἂν εἶναι τυχερός, μὲ δύο δραχμὲς ἀποζημίωση ἡμερησίως, καὶ πλήρη ἀδιαφορία γιὰ τὴν τύχη τῆς πόλεως, δὲν εἶναι γεννάδας κι εὐκόλα ἐκπίπτει σὲ χαυνόπρωκτο· ἀκολουθεῖ τὰ χνάρια τοῦ Διονύσου, τοῦ Βάκχου, ἔστω κι ἂν δὲν φαίνεται ἰκανὸς εἰς τὸ βινεῖν, *μικροαπατεωνίσκος* εἶναι.

Όπωςδήποτε όμως τοῦ ἦταν ἀδύνατο τοῦ νὰ μετεξελιχθεῖ σὲ γεννάδα, δὲν ἦταν, ἀπ' τοὺς, «εὐγενεῖς καὶ σώφρονες/ ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κάγαθοὺς/ καὶ τραφέντας ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ».

Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἐμφανέστατος στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὡς ἀπόρροια καὶ τῶν τραγικῶν συνεπειῶν τοῦ λοιμοῦ· ἐγίνε καθοριστικὸς τὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ μετὰ, μὲ τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀπραγμόνων καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀχρείων ἀργότερα καὶ τῶν κυνικῶν κατὰ τὴν ρωμαιοκρατίαν, ὅποτε οἱ γεννάδες κατέφυγαν στὰ ψηλὰ βουνὰ κι ἔστησαν τὶς κοινότητές τους, μὲ τὶς γνήσιες ρίζες τῆς ἑλληνικῆς πόλεως κι ἀναφορὰ στὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ στὴν ἄρρηκτον ἐνότητα, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, ὅπως τὰ ἐδίδασκε αὐτὰ ὁ Δάμων εἰς τὸν Σωκράτην, κατὰ τὸν Πλάτωνα, καὶ οἱ πολλοὶ ἄλλοι διδάσκαλοι τῆς μουσικῆς εἰς τοὺς νέους τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ πρώτη ἀναφορὰ καταγράφεται εἰς τὸν Ὅμηρον κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον, εἰς τὰ εἰσαγωγικὰ τῆς Ἰλιάδος, ὅταν πραγματεύεται τὴν ἐμφάνιση τῶν δημοτικῶν στίχων, ποὺ ἀργότερα ὀνομάσθηκαν πολιτικοί· τὴν ἄμεση σύνδεση τῆς δημοτικῆς παραδόσεως ἢ κοινοτικῆς μὲ τὴν ὁμηρικὴ ὑπογραμμίζει ὁ ὁμηριστὴς εἰς τὰ πανεπιστημιακὰ του παραδόσεις εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ὅπως προαναφέραμε. Ὁ ἐθνικὸς μας ποιητὴς, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, γνωρίζει ἀρετὰ καλὰ καὶ τὴν πορεία της: “Ὁ Πολυλᾶς ἀναφέρεται στὸν Εὐστάθιο, μὲ σαφῆ τρόπο κι ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὸν εἶχαν μελετήσει, μᾶλλον στὸ ἀπόσπασμα: «καὶ οἱ δημοτικοὶ στίχοι οἱ τὸ παλαιὸν μὲν τροχαϊκῶς ποδιζόμενοι, καθὰ καὶ Αἰσχύλος ἐν Πέρσαις δηλοῖ, ἄρτι δὲ πολιτικοὶ ὀνομαζόμενοι».²³ στὴν ἐποχὴ του δηλαδὴ ἢ λίγο πρὶν κατὰ τὴν ἐκδοχὴ του εἶχαν ἀρχίσει νὰ ὀνομάζονται πολιτικοὶ στίχοι.” Οἱ γεννάδες, ἄνδρες ἢ γυναῖκες, ἐμβαπτίζονται στὴν πολιτικὴ καὶ μουσικὴ δημοτικὴ παράδοση, ἀναγεννώντας τὴν κοινοτικὴ ζωή.²⁴ εἶναι ὁ κρίσιμος κρῖκος τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπέναντι στὴν ἰσοπέδωση τῆς τυραννικῆς ἢ βαρβάρου ὑποταγῆς του.

²³ Εὐσταθίου, ὁ. ἀ. 1, 11, 35-36, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Καθαρώτατον ἥλιον ἐπρομηνοῦσε», σελ. 5, κ.έ..

²⁴ Ὅρα, εἰς τὰς ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰς ὥδας ἡμῖν γεγονέναι», σ. 10. «Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε», σελ. 5, κ.έ., «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 15,23, 32, κ.έ., «Οἱ ὑπόγειες διαδρομὲς τῆς ἰστορίας», σελ. 17-20, κ.έ., «Ὁ ἀκόρεστος πόθος τῆς φραγκολαγνείας», σελ. 13, κ.έ., «Ὁ μὲγ' ἔργον εὖ λέγειν», σελ. 29,

Προηγουμένως στην εισαγωγή του ό μέγας Όμηριστής έξηγεϊ την πορεία του έλληνικοϋ λόγου και την διαφορα μεταξύ του έπους και του πεζοϋ. «Ότι τὸ ἀείδειν, ὃ πρωτότυπὸν ἔστι καὶ ἐντελέστερον τοῦ ἄδειν, κυρίως ἐπὶ ποιημάτων διὰ τὸ ἐμμελὲς τῆς ποιήσεως. καὶ οὐκ ἔστι καιριωτέραν τούτου λέξιν ἐνταῦθα εἰπεῖν, οὔτε τὸ φάσθαι οὔτε τὸ μυθεῖσθαι οὔτε ἄλλο τι τοιοῦτον, ὁποῖον καὶ τὸ λέγειν· ὅπου γε καὶ ἡ ἀρμονικὴ σοφία διαφορὰν οἶδε τοῦ ἄδειν καὶ τοῦ λέγειν, τὸ μὲν ἄδειν ἀπονέμουσα τῇ ἐμμελείᾳ, τὸ δὲ λέγειν τῷ ἀμελεῖ λόγῳ διδοῦσα. ἀείδουσα γοῦν φαμέν τὰ ποιήματα· ἀείδειν δὲ ἔστι τὸ ἐμμελῶς λέγειν, καὶ ὦδῃ ὁ μεμελισμένος λόγος, ὃς καὶ ἔξαρμα ἔχει, ἤγουν ὕψος, ὄγκον, μέγεθος, καὶ πῶς διὰ τὸ ὑπερηρμένον ἔποχος ὁ τοιοῦτος λόγος εἶναι δοκεῖ. διόπερ ὁ μὴ τοιοῦτος πεζὸς λέγεται διὰ τὸ ταπεινὸν καὶ τὸ ὡς ἀπὸ ὕψους τινὸς καὶ ὀχήματος καταβῆναι εἰς τοῦδαφος».²⁵

Συμπληρώνει ὁ Αρχιεπίσκοπος τὸν Όμηρο καὶ τοὺς ἄλλους γεννάδας τῆς ἱστορίας μας· ἡ ἀναφορὰ εἶναι κάπως καὶ εὐλογία στὰ γένημα μας, ἂν κι ὁ τίτλος, «Τὸ Έμμελές», εἶχε ἐπιλεγῆ πρὶν ἀπ' τὴν ἀνάγνωσιν τῶν «Παρεκβολῶν», μὲ κύρια πηγὴ ἐμπνεύσεως τὸν Ηράκλειτον καὶ τὸν Αριστοτέλη πρώτους καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς ἄλλους στὴν συνέχεια. Μᾶς λέει, λοιπόν, κατὰ τὴν ἐπεξήγηση τοῦ πρώτου στίχου τῆς Ιλιάδος, «Μῆνιν ἄειδε θεά...», στοὺς φοιτητὲς του καὶ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, «ὅτι τὸ ἀείδειν, τὸ ὁποῖο εἶναι πρωτότυπο καὶ ἐντελέστερον, ἀκριβέστερο, τοῦ ἄδειν, κυρίως στὰ ποιήματα (χρησιμοποιεῖται) διὰ τὸ ἐμμελὲς τῆς ποιήσεως. καὶ δὲν ὑπάρχει καιριωτέρα λέξις τοῦ περιγράψαι κανεῖς τὸ θέμα μας, οὔτε τὸ φάσθαι οὔτε τὸ μυθεῖσθαι οὔτε ἄλλο τι παρόμοιο, ὅπως εἶναι καὶ τὸ λέγειν· σὲ αὐτὸ γνωρίζει καὶ ἡ ἀρμονικὴ σοφία τὴν διαφορὰν τοῦ ἄδειν πρὸς τὸ λέγειν, τὸ μὲν ἄδειν τὸ ἀπονέμει εἰς τὴν ἐμμέλειαν, τὸ δὲ λέγειν ἀποδίδει στὸν ἀμελεῖ λόγῳ. Διότι ἀείδουσα μὲν λέμε γιὰ τὰ ποιήματα· ἐπειδὴ ἀείδειν εἶναι τὸ ἐμμελῶς λέγειν, καὶ ὦδῃ ὁ μεμελισμένος λόγος, ὁ ὁποῖος συνοδεύεται κι ἀπὸ ἀνάταση τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ ὕψος, ὄγκον, μέγεθος, καὶ κατὰ κάποιον τρόπον τὴν ἀνύψωση φέρει μαζὶ του αὐτὸς ὁ λόγος, ὅπως πιστεύεται. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁποῖος δὲν εἶναι παρόμοιος λόγος λέγεται πεζός, γιὰ τὸ ταπεινὸ τῆς νοοτροπίας πὸν φέρει καὶ ὅπως ἀπὸ κάποιον ὕψος καὶ ὀχήματος γίνεται ἡ προσγείωση στὸ ἔδαφος». Τὴν πορεία τοῦ πολιτικοῦ στίχου περιγράφει πληρέστατα ὁ Αρχιεπίσκοπος, σκιαγραφώντας τὴν ἀνάτασή μας, μέσῳ τῶν κοινοτήτων καὶ τοῦ δημοτικοῦ ἄσματος καὶ μὲ κύριο κριτήριον τοὺς τὴν συνάδουσα ἐμμέλεια εἰς τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν· ἐθεωροῦντο δεδομένα αὐτὰ στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ μεσαιωνικὴ μας παράδοση,

²⁵ Εὐσταθίου, ὁ. ἀ. 9, 1-8.

ἀρκεῖ νὰ μελετήσῃ ὁ καθένας τὴν καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων τῆς κι ὄχι μόνο τὶς ἐπίσημες διακηρύξεις. Εἶναι γνωστὰ αὐτὰ στοὺς ἀναγνώστες μας κι ἡ ἐπανάληψή τους γίνεται, ἐπειδὴ οἱ «ἀναλύσεις», προβάλλουν ἐκάστοτε κάποιες πτυχές τους μόνο, ὅποτε κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ ἐπαναφορὰ τους στὴν μνήμη ὅσων διαβάζουν τὴν μία μόνον ἐξ αὐτῶν.

“Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς δίδει τὴν ἄριστη περιγραφή τῆς ἐκπτώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου σὲ περιόδους παρακμῆς καὶ δουλείας: «ἐν γὰρ δὴ τοῖς πρὸ ἡμῶν χρόνοις ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ προπηλακιζομένη καὶ δεινὰς ὕβρεις ὑπομένουσα κατελύετο, ἀρξαμένη μὲν ἀπὸ τῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοσ τελευτῆς ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι κατ’ ὀλίγον, ἐπὶ δὲ τῆς καθ’ ἡμᾶς ἡλικίας μικροῦ δεήσασα εἰς τέλος ἠφανίσθαι. ἑτέρα δὲ τὶς ἐπὶ τὴν ἐκείνης παρελθοῦσα τάξιν, ἀφόρητος ἀναιδεῖα θεατρικὴ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετεληφνῦια ἐλευθερίου, λαθοῦσα καὶ παρακρουσαμένη τὴν τῶν ὄχλων ἄγνοιαν, οὐ μόνον ἐν εὐπορίᾳ καὶ τρυφῇ καὶ μορφῇ πλείονι τῆς ἑτέρας διῆγεν, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προστασίας τῶν πόλεων, ἃς ἔδει τὴν φιλόσοφον ἔχειν, εἰς ἑαυτὴν ἀνηρτήσατο καὶ ἦν φορτικὴ τὶς πάννυ καὶ ὄχληρὰ καὶ τελευτῶσα παραπλησίαν ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις».²⁶

Μακρὰ ἢ παρεκβολή, ἀλλὰ ἀπαραίτητη· ὁ Διονύσιος ζοῦσε στὴν Ρώμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, τῆς ἀκμῆς τῆς λατινικῆς φιλολογίας, ὡς σοφὸς ἀλλὰ μαζὶ καὶ γραικύλος περισσότερο· περιέγραφε τὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ παιδεῖα, ἀλλὰ μὲ τὴν συγνωστὴ τάση ἐξωραϊσεως τῆς τελευταίας. Πρὸς τὸν προστάτη του Μαικήνα εὐγενῆ Ἀμμαῖο ἀπευθύνεται· περιγράφει, ὅμως, τέλεια τὴν ἐκπτώση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς εἰς ἀπραγμοσύνην καὶ ἀχρειότητα καὶ κυνισμόν· παρουσιάσθηκε τότε ἡ ἀναβίωση τῆς σοφιστικῆς, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ἐξ οὗ καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς στὴν ἀπομίμηση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου καὶ πολὺ μακρὰν τῆς ἰσηγορίας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Μᾶς λέει ὁ Διονύσιος, ὅτι, «στοὺς προηγουμένους ἀπὸ ἐμᾶς χρόνους ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ, κάτω ἀπὸ τοὺς προπηλακισμοὺς καὶ ὄσας δεινὰς ὕβρεις ὑπέμεινε ἐξαφανιζόταν, ὅποτε ἀρχῆς γενομένης μὲν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοσ ἄρχισε ἐκπνεῖν καὶ

²⁶ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶσ, «Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων», κεφ. 1, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦσ», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 23, κ.έ. «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 15, κ.,έ., καὶ σελ. 10, καὶ «Ἀπ’ τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 15 κ. έ, καὶ «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 43, κ, έ.

μαραίνεσθαι ὀλίγον κατ' ὀλίγον, κατὰ δὲ τὴν δική μας ἐποχὴ ὀλίγον ἔλειψε τοῦ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως· κάποια ἄλλη δὲ κατέλαβε τὴν θέση της, ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος θεατρικῆ ἀναίδεια, ἡ ὁποία δὲν εἶχε σχέση οὔτε μὲ τὴ φιλοσοφία οὔτε μὲ οἰαδήποτε ἄλλη ἐλεύθερη παιδεία, ὑπογείως καὶ ὑπὸ πλήρη παράκρουση, λόγῳ τῆς ἀγνοίας τῶν ὄχλων, ὅχι μόνον σὲ ἐπαρκῆ εὐπορία καὶ τρυφή καὶ ἐμφάνιση καλυτέρα ἀπὸ τὴν πρώτη διαβιοῦσε, ἀλλὰ ἀπολάμβανε καὶ τὶς τιμὲς καὶ τὴν προστασία τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἔδει ἔχειν ἢ φιλόσοφος ῥητορικῆ, καὶ ἀνηγορεύθη μόνη της εἰς δεσπόζουσας θέσιν, ἢ ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος ῥητορικῆ, καὶ ἦταν ὑπερβολικὰ φορτικὴ καὶ ἐνοχλητικὴ καὶ στὸ τέλος της κατήντησε τὴν Ἑλλάδα ὅμοια μὲ τὶς ἄσωτες καὶ κακοδαίμονες οἰκίαις.» Τὴν ἀριστερῆ ἐξουσία τῶν ἡμερῶν μας περιγράφει!

Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν μᾶλλον ἢ ἀναφορὰ ὅσων ἐπιζητοῦσαν τὸν ἀρμονικὸν λόγον στὶς μετέπειτα ἐποχές: «Ὁ προφορικὸς λόγος πρέπει νὰ εἶναι εὐσύννοπος καὶ εὐμνημόνευτος, διότι ἀπευθύνεται μία φορὰ εἰς τὸν ἄλλον ἄνθρωπον, ὅποτε ὀφείλει ὁ ἀκροατὴς νὰ τὸν ἐνθυμεῖται, ἐνῶ ὁ γραπτὸς λόγος παραμένει καὶ παρέχει τὴν ἀνεση στὸν οἰονδήποτε ἀνατρέξαι εἰς αὐτόν: «Εὐμαθὴς δὲ ὅτι εὐμνημόνευτος. Τοῦτο δὲ ὅτι ἀριθμὸν ἔχει ἢ ἐν περιόδοις λέξεις, ὃ πάντων εὐμνημονευτότατον. διό καὶ τὰ μέτρα πάντες μνημονεύουσιν μᾶλλον τῶν χύδην»,²⁷ γράφει ὁ φιλόσοφος εἰς τὴν «Ῥητορικὴν» του, ὑπογραμμίζων τὴν σημασία τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν φράσεων εἰς ἐκάστην περίοδον καὶ τοῦ μέτρου διὰ τὴν ἀπομνημόνευση τοῦ λόγου. Ὅσο περισσότερο παρητεῖτο ὁ πολίτης ἀπ' τὴν ἀσκηση τῶν δικαιωμάτων του, τόσο ἐστρέφετο στὸν γραπτὸν λόγον, τόσο ἐγκατέλειπε τὸ μέτρο καὶ προτιμοῦσε τὴν χύδην γλῶσσα, δηλαδή, καταπατοῦσε καὶ τὴν προσοφδία τῆς ἑλληνικῆς.»

---

²⁷ Ἀριστοτέλους, «Ῥητορικὴ», βιβλ. Γ', κεφ. θ, παρ. 3, (1409β4-7), μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 38, κ. ἐ.

«Τῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»

Ἡ ἐπανάληψη πολλῶν ἐννοιῶν στίς «ἀναλύσεις», ἴσως φανεῖ σὲ κάποιους κουραστική, διότι δείχνει, κατὰ τὴν ἄποψή τους, ἔλλειψη πειστικῶν νέων ἐπιχειρημάτων· ἴσως σὲ ἄλλους θεωρεῖται ἐπιβεβλημένη, διότι ὁ γραπτὸς λόγος, «ὅταν ἄπαξ γραφῆ», ἔχει τὴν δική του ζωὴ καὶ πολιτικὴ ὑπόσταση, καὶ στερεῖται, μετὰ τὴν δημοσίευσή του, τῆς πατρικῆς στοργῆς, γιὰ τυχόν παραβλέψεις του, κατὰ τὸν Πλάτωνα· «πλημμελούμενος δὲ καὶ οὐκ ἐν δίκη λαιδορηθεὶς τοῦ πατρὸς ἀεὶ δεῖται βοηθοῦ· αὐτὸς γὰρ οὔτ' ἀμύνασθαι οὔτε βοηθῆσαι δυνατὸς αὐτῶ». ²⁸ Ὁ γραπτὸς λόγος, ἀπ' τὴν στιγμή τῆς δημοσιεύσεώς του, τῆς καταχωρήσεως του σὲ μόνιμη πηγὴ, «ὅταν ἄπαξ γραφῆ», ἀποκτᾶ τὴν δική του ὑπόσταση, αὐτονομεῖται ἀπ' τὸν συγγραφέα, ἀπ' τὸν πατέρα του· αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη διαφορὰ τοῦ γραπτοῦ ἀπ' τὸν προφορικὸ πολιτισμὸ. Στὴν ἱστορία μας εἶναι ἡ μετάβαση ἀπ' τὸν πέμπτο στὸν τέταρτο αἰῶνα· «ὅταν μάλιστα κατηγορεῖται καὶ λαιδορεῖται χωρὶς νὰ διεξάγεται δίκη, πάντα ἔχει ἀνάγκη τῆς πατρικῆς βοηθείας· ἀλλὰ αὐτὸς, ὁ πατήρ, οὔτε νὰ τὸν ὑπερασπισθεῖ μπορεῖ οὔτε νὰ τὸν βοηθήσει εἶναι ἰκανός».

Στὴν περίοδο τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, στὴν ἄμεσο δημοκρατία καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνος στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ὁ λόγος τῆς Ἀγορᾶς, τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἦταν προφορικός, αὐτὴ εἶναι ἡ κυρία ἔννοια τῆς ἰσηγορίας, μὲ τὸν διάλογο ἀναπόσπαστο μέρος του· ὁ ἀγορητὴς ἠδύνατο ἀλλάξει γνώμην, ἀναλόγως πρὸς τὰ ἀντεπιχειρήματα τῶν ἄλλων ὁμιλητῶν, ἦτο σύνηθες αὐτό, κι αὐτὸς ὑφίστατο τὴν κριτικὴ τῶν ἄλλων. Φυσικά, ὅταν κάποιος ἄλλαζε συνέχεια γνώμη, ἢ προσάρμοζε τὴν δική του ἄποψη, ἀναλόγως πρὸς τὰς διαθέσεις τοῦ ἀκροατηρίου, τότε ἄρχιζε ἡ *δημαγωγία*, μὲ τίς ἐπιπτώσεις της· δὲν ὑπάρχει ἱερὸς κανὼν γιὰ τίς διαφορὲς αὐτές. Ὅταν κυριάρχησαν στὴν πόλιν οἱ δημαγωγοί, ἄρχισε κι ἡ ἔκπτωση τῶν πολιτῶν, μὲ τὴν εὐχέρεια λόγου πολλῶν ἐξ αὐτῶν, χάρις καὶ στὰ μαθήματα τῶν σοφιστῶν, ὅποτε οἱ πολῖτες ἐκπίπτουν σταδιακά, ἀπὸ ἐνεργοὶ σὲ ἀπράγμονες ἢ ἀχρεῖοι, ὅπως εἶχε προειδοποιήσει τοὺς συμπολίτες του ὁ Περικλῆς κι ὅπως τοὺς παραινεῖ ὁ Ἀριστοφάνης· ἡ ταλάντευσις μεταξὺ τῶν δύο εἶναι ἡ λεπτὴ ἰσορροπία τῆς δημοκρατίας, μαζὶ μὲ τὴν ἐμμέλειά της ὡς πρωταρχικὴ ἔκφρασή της, ἢ τὴν ἀπώλειά της σὲ δημαγωγία καὶ λαϊκισμό.

---

²⁸ Πλάτωνος, «Φαῖδρος», 275ε, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὴν μουσικὴν στὰ γραμματικὴν».

Στὴν περίοδο τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ ὁ δημιουργὸς δεσμεύεται μὲ τὸ κείμενό του καὶ αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος προασπίσαι αὐτό, παρὰ τὶς ὅποιες ἐπιφυλάξεις τοῦ Πλάτωνος, ὅπως ἔδειξε ἡ ἱστορική πορεία· ἡ ἐλευθερία λόγου τοῦ συγγραφέως εἶναι περιορισμένη καὶ δεσμευτική, ἀπ' τὴν πρώτη διατύπωση σὲ χαρτὶ ἢ σὲ μόνιμη μορφή τῶν ἀπόψεών του. Ὅσο μάλιστα γενικεύεται ὁ γραπτὸς λόγος, τόσο περιορίζεται ὁ προφορικός, τόσο ἀλλάζει μορφή ἢ ἰσηγορία, ἐπομένως καὶ ἡ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ· ἡ δέσμευση τοῦ συγγραφέως γίνεται στὸ κείμενο καὶ ἐμβαπτίζεται εἰς τὴν ζωὴν, μὲ τὴν δημοσίευσή του, ἀλλ' ὄχι μὲ τὴν ζωντανὴ παρουσία του. Κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἰσηγορίας, ὁ λόγος ἐμπεριεῖχε πολλὰς πτυχές, μὲ τὴν ἁρμονία, τὴν προσωδία του, ὡς ἔκφραση τοῦ τρόπου ζωῆς του, τῆς πολιτικῆς του ὄντοτης· ἀλλὰ, ταυτοχρόνως, τὸν παραινετικὸ καὶ παραμυθητικὸ χαρακτήρα του, πλάγιος λόγος, μὲ ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν πολιτικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀκροατοῦ, «*ἔξυμπαινεῖν καὶ διδάσκειν*», διδάσκει ὁ ποιητής, τὴν πειστικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων του, στενῶς συνδεδεμένων μὲ τὴν ἐμμέλεια καὶ τὴν διεισδυτικότητά τους εἰς τὸν ἀκροατὴν, ὡς παράδειγμα διὰ τὴν κατάκτηση ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, δηλαδή, τοῦ, «*μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς*». Ὁ γραπτὸς λόγος δὲν τὰ περιέχει φύσει αὐτά, τοῦ εἶναι μᾶλλον ἐντελῶς ξένα· πολλὰ πέρασαν ὡς διδασκαλία ἀργότερα στὴν φιλοσοφία, ἀλλὰ ἦταν πάντοτε διδασκαλία ἀπὸ καθέδρας καὶ ὄχι ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ προσώπου, ἐπομένως, χωρὶς ἄμεση ἢ καὶ οὐδεμία ἐπίδραση στὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων, ποὺ εἶναι ζήτημα, ἂν θεωροῦνται πολῖτες, ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ Πλάτων εἰς τὸν «*Θεαίτητον*» καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὴν περιπέτεια τοῦ *Θαλοῦ τοῦ Μιλησίου*, ὅταν παρακολουθοῦσε τὰ ἄστρα καὶ ἔπεσε μετὰ σὲ λακκοῦβα, μὲ τὴν εὐστοχὴ παρατήρηση τῆς ἐμμελοῦς καὶ χαριέσσης *Θρακὸς θεραπαινίδος*.²⁹ Ἡ συνέχειά τους εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἀποκαλυπτικός καὶ ἐπιτακτικός, ὁ ἰδεολογικὸς καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς, ἐπανάληψη ἔχουμε τῶν γνωστῶν ἀπόψεών μας, καταγεγραμμένων ἐκτενῶς...

---

²⁹ Τοῦ ἰδίου, «*Θεαίτητος*», 174αβ, καὶ εἰς τὰς «*ἀναλύσεις*» «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*», «*Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος*», σελ. 1, κ.έ.

Ἡ ὑπογράμμισις τοῦ φιλοσόφου ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι σημαίνει ἄρση τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτείας του: «ταῦτόν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῇ τοιαύτῃ φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Μανθάνεις γάρ που, ὦ Θεόδωρε· ἢ οὐ; Θεόδωρος, Ἐγώ γε· καὶ ἀληθῆ λέγεις».

Συμφώνησε ἀπολύτως ὁ Θεόδωρος μὲ τὸν Σωκράτη, ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη τῆς ἐντάξεως τοῦ φιλοσόφου εἰς τὴν Ἀγοράν, τῆς παραμονῆς του «εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων», ὅπως ἔλεγαν τότε· ἴδρυσε ὁ Πλάτων τὴν σχολή του εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, τὴν φιλοσοφικὴ σχολή μὲ περιορισμὸ τῶν μαθητῶν εἰς αὐτὴν, μακρὰ πολὺ ἀπ' τὴν Ἀγορὰ καὶ τὴν ἀγορὰ, ἀπ' τὸ κέντρο τῆς πόλεως, σὲ ὑγρὸ καὶ βαλτώδη τόπο, ὅπως ὑποχρεώνει τοὺς σπουδαστές του ἐστιάζει τὴν προσοχή τους εἰς τὰ μαθήματά τους, ἀλλὰ αἶρει τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς εἰς τὸν «Θεαίτητον». Ἡ ἐπιλογή τῆς ἔξυπνης ἀναφορᾶς ἔγινε ὅπως καταδεικνύει τὴν πρώτη ἀμφισβήτηση τῆς μορφῆς αὐτῆς τῶν φιλοσοφικῶν ἢ ἐρευνητικῶν σχολῶν, ὅπως αὐτὲς καθιερώθηκαν στὶς ἐπόμενες ἐποχὲς καὶ ἐπιβλήθηκαν ἀπολύτως στὴ νεώτερη περίοδο τῆς ἱστορίας, σὲ κάθε ἔκφραση τῆς ζωῆς μας, φιλοσοφία, ἐπιστήμη, πολιτικὴ, ἰδεολογία, ἔρευνα· εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ Πλάτων πρῶτος καθιέρωσε τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς σχολῆς, ἔξω καὶ μακρὰ ἀπ' τὸν κόσμον, τὴν ἀποξένωση τοῦ σοφοῦ ἀπ' τὸν περίγυρό του, ἀπ' τὴν κοινωνικὴ του πραγματικότητα. «Ἡ ἴδια εἰρωνεία, μὲ ἐκείνη τῆς θεραπαινίδος πρὸς τὸν Θαλῆ, χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανός του καὶ ὁ γείτονας του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει εἰς τὴν ἴδια του τὴν φύση, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τὶς δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο. Τὰ ἀντιλαμβάνεσαι ὅπωςδὴποτε Θεόδωρε· ἢ ὄχι; Θεόδωρος: Πράγματι τὰ ἀντιλαμβάνομαι. Σωστὰ τὰ λές.» Ἡ ἔννοια καὶ πολὺ περισσότερο ἢ πρακτικὴ τοῦ ἥθους ἀπουσιάζει παντελῶς ἀπ' τὶς φιλοσοφικὲς σχολές, προειδοποιεῖ σαφέστατα ὁ Πλάτων, κι ἐπιβεβαιώνεται.

Αὐτὸ σημαίνει ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς, τῆς ἐμμελείας καὶ τῆς προσωδίας στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου, ὡς καθοριστικοῦ

παράγοντος στην ιστορική πορεία τῶν κοινωνιῶν· ἡ ἐπέκταση τῆς μελέτης σὲ ὅλες τὶς κοινωνίες προσφέρει τὴν πληρέστερη ἀνάλυση τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι πολὺ δύσκολο πρακτικὰ καὶ ἀπαιτεῖ ἄλλη μορφή διερευνήσεώς του, ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ’ τὴν διεΐσδυση μόνο στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, στὶς «ἀναλύσεις» «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*». Ἡ ἔκπτωσις ἀπ’ τὴν ἐμμέλεια τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς διεΐπε τοὺς πάντες καὶ περισσότερο, ὅσους ἐμφανίζονται ὡς οἱ ἀναμορφωτὲς τῆς πολιτικῆς ζωῆς· αὐτοὶ ἀξίζουν τὴν εἰρωνεία, ὅπως καὶ ὁ Θαλῆς ἀπ’ τὴν ἐμμελῆ Θραῦτα θεραπαινίδα, «*ταῦτόν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντα ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι*»· ἂν καὶ τὸ σκῶμμα ἔχει τὴν ἐννοια τοῦ σαρκασμοῦ μᾶλλον...

Ἡ πορεία γνωστή, ἡ ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς ἔφερε μαζί της τὸν ἐκχυδαϊσμὸ τῶν περισσοτέρων στὴν καθημερινότητά τους, ὡς ἀχρείων πλέον καὶ κυνικῶν· οἱ ἀντιδράσεις προῆλθαν ἀπὸ ὅσους ἀποσύρθηκαν στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στὶς ἀπόμερες κοινότητες, ὅπως τὶς περιγράφει ὁ Φιλόστρατος γιὰ τὴν Ἀττικὴ, ὅπου, «*εἰς τὴν μεσογαίαν τὴν ἄκραν ἀτθίδα ἀποψάλλει*»· ἡ ἀπόμακρη κοινωνία της κι ὄχι ἐκείνη τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ πνευματικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ κέντρου τῆς οἰκουμένης στὴν ῥωμαϊκὴ περίοδο, διατήρησε τὴν ἀρμονίαν τῆς ἑλληνικῆς, τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων καὶ τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, τῆς ἀκμῆς τῆς αὐτοκρατορίας.³⁰ Στούς αἰῶνες τῆς δουλείας εἶχε ἀλλοιωθεῖ σχεδὸν πλήρως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα· τὴν κάθαρσή της ἐπιδίωξαν, σὲ ὅλες τους τὶς ἐπαναστάσεις οἱ Ἕλληνες καὶ τὴν ἀναζήτησι τῆς γνησίας ἑλληνικῆς κι αὐτὴν τὴν εὔρισκαν μόνο στὶς κοινότητες καὶ στὴν δημοτικὴ παράδοση.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, δύο αἰῶνες ἀργότερα, συναντᾶ τὴν ἴδια νοοτροπία στὴν Ἀντιόχεια, τὸ ἑλληνικὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς Ἀσίας, κι ἀποδίδει ἐπίσης τὴν βαρύτητα τῆς μουσικῆς ἀρμονίας στὴν ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου καὶ στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἀπευθύνεται στοὺς Ἀρειανούς κυρίως ἐκ τῶν κατοίκων της: «*αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας*».³¹ Ἄπευθύνεται ὁ νεαρός ἡγεμὼν στοὺς Ἀντιοχεῖς, τοὺς κατοίκους τῆς δευτέρας μετὰ τὴν

³⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 34, κ.έ.

³¹ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, «Ἀντιοχικός ἢ Μισοπῶγων», 337γ, «Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ», 269δ, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 33, κ.έ., «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», ὁ. ἀ. σελ. 12 καὶ 13, καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 37 κ. έ., «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν».

Αλεξάνδρεια μεγάλης πόλεως τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ ἰσοτίμου σχεδὸν κέντρου τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν· τοὺς ἀπαντᾶ ὁ φιλόσοφος ἡγέτης, «σήμερα πιστεύεται ὅτι εἶναι αἰσχροτέρου πράγμα ἢ ἄσκησις τῆς μουσικῆς παιδείας, μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἐνῶ τὸ πάλαι ποτὲ ἐθεωρεῖτο τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ ἀνακόψω ποτέ, διὰ τὸν λόγον αὐτόν, τῆς μεγίστης δυνατῆς δι' ἐμὲ ἐπικουρίας ἐκ τῶν Μουσῶν»· πίστευε ὅτι ἦταν ὀλοζώντανη ἢ ἐπικουρία τῶν Μουσῶν καὶ τὸ ἀπέδειξε τοὺς 18 μῆνες τῆς ἐξουσίας του καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὰς ῥίζας τῆς ἀθηναϊκῆς ἀμέσου δημοκρατίας, «... σώζεται δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ὑμᾶς ἔτι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὡσπερ ἐμπύρευμά τι σμικρόν...» Τοὺς λίγους ἔστω μῆνες τῆς μαθητείας του εἰς τὸ κλεινὸν ἄστρῳ συναντᾶται ὅπωςδήποτε αὐτό, τὸ ἀναμμένο ἀκόμη καρβουνάκι, «τὸ μικρὸν ἐμπύρευμά τι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς, τοῦ ἠθους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας» ἢ εἰς τὰ Μεσόγεια καὶ τὰ ψηλὰ βουνά, ὅπως διασώζει τὴν μαρτυρία ὅτι ἡ ζωντανὴ ἀτθίδα ὀμιλεῖται μόνον στὰ χωριά τῶν Μεσογείων ὁ Φιλόστρατος. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐπιμένει, ὅτι «σώζεται ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας εἰς ἐσᾶς κάτι ἀπ' τὴν ἀρετὴ τῶν προγόνων σας, ὡσὰν θράκα μικρὴ».' Ἐπέβαλε τὸ ἑλληνικὸ ἠθος κατὰ τὴν δεκαοκτάμηνη ἐξουσία του.

Ἡ ὁμογένεια ἀργότερα διατήρησε στίς παροικίες τῆς τὴν ἀρμονία τῆς ἑλληνικῆς στίς κοινότητές τῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς στὰ παιδιὰ τῆς, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ προέκταση, ἄλλωστε, τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου· ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἤκμασε ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, στὴν Πόλη, καὶ Σμύρνη, Μοσχόπολη, Ἰωάννινα, Ἀμπελάκια, Πήλιο, Ἀθήνα, ἐνδεικτικὰ τὰ ἀναφέρουμε, μαζί μὲ τὶς Βενετία, Πάδοβα, Τεργέστη, Βουκουρέστι πρωτίστως, Βιέννη, Βουδαπέστη, Δρέσδη, Λειψία, ἀλλὰ καὶ Ἀλεξάνδρεια. Αὐτὴ τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ ἦταν τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἐπανάληψη εἶναι γνωστῶν πραγμάτων· κάπου ὅμως πρὸς τὸ τέλος τοῦ προπαρελθόντος αἰῶνος, ὁ ἔξωθεν ἐξευρωπαϊσμός, μαζί μὲ τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ ἀνήγαγαν τὰ γαλλικὰ ὡς κυρία γλῶσσα στὸν κοινωνικὸ περίγυρο τῶν ὁμογενῶν. Τὰ παιδιὰ τους ἐδιδάσκοντο τὰ πάντα σχεδὸν στὴν γαλλικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποία μιλοῦσαν καὶ στὰ σπίτιά τους, καὶ τὴν ἑλληνικὴ συμπληρωματικὰ ὡς δευτερεύουσα. Πολλοὶ ἐπώνυμοι λογοτέχνες τῆς κι ἀπ' τοὺς κορυφαίους τῆς ἐποχῆς τους τὸ ἔχουν ὀμολογήσει, ἐνῶ σὲ μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς φαίνεται καθαρὰ στὰ γραπτὰ τους, ἀκόμη καὶ στὰ πιὸ ἀξιόλογά τους, ὅτι εἶναι ἢ δευτέρη γλῶσσα τους, ὄχι ἢ μητρικὴ τους, τὴν ἔμαθαν ἀργότερα...

Ἐπωδὸς

Τὴν εἰκόνα τῆς δημοτικῆς ἢ δημώδους παραδόσεως στὴν ἱστορία μας μᾶς τὴν προσφέρουν οἱ ἀναφορές, ἂν καὶ λίγες σὲ σύγκριση μὲ ὅσες ἄλλες διασώζει ἡ ἐμπειρία, ὅσων ἔχουν βιώσει τὶς παλαιότερες προφορικές διηγήσεις στὰ χωριά καὶ στὶς συνοικίες· εἶναι ἡ ἀρχοντιά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας κοινωνίας μας, ὄχι ὁ ἀρχοντας μὲ τὴν ἔννοια τῆς αὐταρχικῆς ἐξουσίας, τόσο κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, ὅσο καὶ τῆς δουλικότερης στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς συμπεριφορᾶς τους, ἀλλὰ ὁ γεννάδας κι ὁ νοικοκύρης τῆς κοινοτικῆς παραδόσεως, μὲ ρίζες τῆς στὴν ἀρχαιότητα. Ὅταν ὁ Φιλόστρατος καταγράφει τὴν διαπίστωση τοῦ Ἀγαθίωνος, ὅτι στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς ὁ λαός, «τὴν ἄκραν ἀτθίδα ἀποψάλλει», τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, ἐννοεῖ ὅτι ἀποζητοῦσαν τὴν ἀρμονία τῆς ἑλληνικῆς, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας· τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἰουλιανός, τρεῖς αἰῶνες μετὰ, μὲ τό, «ἐμπύρευμά τι σμικρόν», καὶ τό, «καὶ οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας», ἐπειδὴ στὴν ἐποχὴ του, «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως». Ἡ σχολιὸς διαδρομὴ τῆς ἀρμονικῆς ἑλληνικῆς ἐνδιαφέρει, ὅταν μετὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας, ὁ ἀττικισμὸς κόσμησε τὴν ὑμνωδία τῆς Ὁρθοδοξίας. Οἱ Καππαδόκες πατέρες, καὶ, Ρωμανὸς μελωδός, Γεώργιος Χοιροβοσκός, Ἰωάννης Δαμασκηνός, πατριάρχης Φώτιος, Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, ἐξέφραζαν τὴν ἀνάγκη χρήσεως τῆς ἀρμονικῆς γλώσσης, διότι ἔτσι ἦταν πιὸ ἀρεστὲς οἱ εὐχές καὶ οἱ δεήσεις τους πιὸ εὐήκοες ἀπ' τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ πιὸ δημιουργικὲς καὶ διαλλακτικὲς οἱ σχέσεις τῶν πιστῶν μὲ τὸν Θεό τους· τὸν γεννάδα φίλο τους ἀναζητοῦν, ὅπως τὸ μνημονεῦει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, εἰς τό, «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας», γιὰ τὸν συμφοιτητὴ του εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ στενὸ του φίλο, μὲ ἀναφορὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς τὸ ἐνιαῖο σύνολο τοῦ Ἑλληνισμοῦ διατυπωμένη, ὡς πατρίδα τους, κι ὡς συμπλήρωμα μᾶλλον τῆς ὁμιλίας τοῦ ἀποδημήσαντος, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων»· ἦταν ἀποβλητέα ἢ λέξις Ἑλλην, ὡς ταυτισμένη μὲ τὴν ἐθνικὸς καὶ εἰδωλολάτρης, ἀλλὰ ἀποδεκτὴ ὡς ἔκφρασις τῆς ἐνιαίας πατρίδος, ἢ Ἑλλάς. Αὐτὸ λέει. Ἀρχοντας καὶ νοικοκύρης γίνεται ἕκαστος, μὲ τὸ ἦθος του, ὅπως τὸ βλέπουμε καὶ εἰς τὸν «Τιμαρίωνα» καὶ τοὺς ἄλλους τῆς κοσμικῆς λογοτεχνίας τοῦ Βυζαντίου.³² Ὁ Κάρλ Κρουμβάχερ

³² Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις».

γράφει, ότι ο αυτοκράτωρ Ιουλιανός, είχε επιβάλλει, για πρώτη φορά, την ελληνική, ως επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας...

Η άγνωστη πτυχή της διαδρομής της ελληνικής γλώσσας ενδιαφέρει στην προσέγγισή μας, έστω κι επιλεκτικά· ή αναζήτησις της αττίδος εξέφραζε πάντα την πίστιν όλων, ότι με την ανάκτησιν της έμμελείας της, θα έρχοταν αυτομάτως και ή έλευθέρα πολιτική πρακτική, έπομένως και ή άπαλλαγή τους άπ' την όποια ύποδούλωση, με την κατάκτηση της πολιτικής έλευθερίας· αυτή όμως άπαιτεί και προϋποθέτει την άσκησή της, δηλαδή, τό, «τοις αυτοίς οικείων άμα και πολιτικων έπιμέλεια... μόνοι γάρ τον τε μηδένα τώνδε μετέχοντα ούκ άπράγμονα άλλ' άχρεϊον νομίζουμεν», του Περικλέους, τό, «μετέχειν κρίσεως και άρχης». Τους έλειπαν όμως αυτά, είτε γιατί δέν άγωνίσθηκαν σκληρά κι όπως έπρεπε στις έπαναστάσεις τους, είτε έπειδή ήττήθησαν, άπέναντι σε ισχυρότερους αντιπάλους τους, είτε και δι' άλλους προσθέτους λόγους παρέμειναν οί πολλοί τουλάχιστον άπράγμονες. Η αναζήτηση του έμμελου λόγου, έστω κι αν είχαν ξεχάσει ή δέν γνώριζαν πλέον την λέξη έμμελής, ήταν πάντοτε ο διακαής ένδόμυχος πόθος τους.

Όταν λέμε ένδόμυχος δέν έννοοϋμε σε όλόκληρο τον πληθυσμό, άλλωστε τις έπαναστάσεις και τους νέους δρόμους στις κοινωνίες τους αναζητοϋν τα δυναμικά τους στρώματα· είναι κοινός τόπος αυτό στην ανθρώπινη φύση. Οί άχρεϊοι, πάρα πολλοί στις περιόδους της δουλείας, ήταν πάντα αντίθετοι και συνήθως βρίσκονταν με την άλλη πλευρά στον πόλεμο· οί άπράγμονες καραδοκοϋσαν, άπ' την φύση τους κι έσκυβαν τελικά τό κεφάλι τους στον κατακτητή. Οί άχρεϊοι, πάντοτε είχαν ως λόγο τους, τις, «άνελευθερίας και ύβρεως ή μανίας ή άλλης κακίας βάσεις», τους δουλικούς ρυθμούς, άπ' την φύση τους, αλλά κι όσοι έσκυβαν τό κεφάλι, μετά την συντριβή, τον δουλικόν αυτόν λόγον άποδέχονταν· έτσι επανερχόταν ο έκχυδαϊσμός της γλώσσας, ή έξαφάνιση του έλευθέρου λόγου, άκόμη και στις προσωπικές σχέσεις τών στενωών κοινωνικων κύκλων. Έμειναν οί λίγοι άνυπότακτοι...

Η πρώτη καταγραφή φυγής προς τα όρεινά συναντάται, τό 380 π.Χ, εις τον «Παναηγυρικόν» του Ισοκράτους, μετά την Άνταλκίδειον ειρήνην, τό 387, και την πλήρη ύποταγή της Ελλάδος στους Πέρσες· «καίτοι χρή τους φύσει και μη διά τύχην μέγα φρονούοντας τοιούτοις έργοις έπιχειρεϊν πολν μάλλον ή τους νησιώτας δασμολογεϊν, ούς αξιόν εστιν έλεεϊν, όρώντας τούτους μεν δια σπανιότητα της γης όρη γεωργεϊν αναγκαζομένους, τους δ' ήπειρώτας δι' άφθονίαν της χώρας την μεν πλείστην αυτής άργόν περιορώντας, έξ ής δε

καρποῦνται τοσοῦτον πλοῦτον κεκτημένους». ³³ Τὴν διάχυτη γνώμη τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του καταγράφει ὁ φιλόσοφος, ὅπως εἶχαν ὑποδουλωθεῖ στὸν μεγάλο βασιλέα, καὶ μάλιστα ἐκουσίως γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τους· οἱ Ἕλληνες εἶχαν γνωρίσει τὴν τυραννία, μὲ τὶς χειρότερες μορφές της, ἀλλὰ μέχρι τότε οὐδεμία ξένη κατάκτηση. Ὅλους τοὺς βαρβάρους τοὺς εἶχαν ἀπωθήσει καὶ συντρίψει, ὅσοι εἶχαν ἐπιχειρήσει τὴν κατάκτησή τους, μὲ χειρότερος τοὺς Πέρσες, πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια: «καίτοι πρέπει ὅσοι φύσει κι ὄχι τυχαίως παρόμοια ἔργα ἐπιχειροῦν (ὅπως οἱ Λακεδαιμόνιοι τὴν ὑποταγὴ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑποδούλωση τῶν εἰλώτων τους) ὅτι εἶναι κάτι μεγάλο καὶ πολὺ προτιμότερο ἀπ’ τὴν φορολόγηση τῶν νησιωτῶν, τοὺς ὁποίους ἀξίζει τὸν κόπο ἐλεεῖν αὐτούς, ὅταν μὲν τοὺς βλέπουμε γιὰ τὴν σπανιότητα τῆς γῆς τους νὰ ἀναγκάζονται στὴν καλλιέργεια τὰ βουνῶν, τοὺς δὲ ἠπειρώτες (τοὺς Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας), παρὰ τὴν ἀφθονία τῶν ἐδαφῶν τους, νὰ βλέπουν τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν ἀργό, ἀπ’ τὸ ὅποιο, ὅταν τὸ κατέχουν, καρποῦνται τόσον πλοῦτον». Εἶχε ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχο τοῦ Αἰγαίου ὁ βασιλεὺς, πὺ συνοδεύθηκε ἀπ’ τὴν ἀνθησι τῆς πειρατείας, καὶ τὴν ἀπόλυτη ὑποταγὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· οἱ κάτοικοι τῶν νησιῶν κατέφυγαν στὰ ὄρεινά, καλλιερῶντας τὰ λίγα ἰσιώματα, μὲ τὰ ἴχνη τῶν χωραφιῶν τους ἐμφανῆ μέχρι τώρα, ἐπειδὴ τὰ χρησιμοποιοῦσαν μέχρι πρόσφατα, ἐνῶ εἶχε κατασχέσει τὰ γόνιμα ἐδάφη τῆς Ἀσίας κι ἐκδιώξει τοὺς κατοίκους τους, ὅποτε κατέφυγαν κι αὐτοὶ πάλι στὰ βουνά. Αὐτὰ μᾶς λέει ὁ Ἰσοκράτης. Ἦταν δὲ οἱ Πέρσες κακοὶ κατακτητὲς καὶ βίαιοι στὴν συμπεριφορὰ τους, μὲ «τὸν ὀφθαλὸν τοῦ βασιλέως», ἀλλὰ, σὲ σύγκριση μὲ ὅσους ἀκολούθησαν, τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἦταν πολὺ πιὸ ἡπιοί· ὁ ἔξανδραποδισμὸς δὲν περιλαμβανόταν στὴν πολιτικὴ τους. Ἀπὸ τότε στὰ ψηλὰ βουνὰ μετέφεραν τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῆς ἰσηγορίας, ὅπως τοὺς ζήσαμε μέχρι τὶς μέρες μας...

Ἀκριβῶς, ὅσοι, δὲν ἀποδέχονταν τὴν ὑποταγὴ, στὸν προσωπικὸ καὶ στὸν στενὸ κοινωνικὸ τους περίγυρο, διακρίνονταν στὴν νοοτροπία τους· ἀπέφευγαν τὴν δουλικότητα ἀπέναντι στὸν ξένο κατακτητὴ ἢ στὸν ἐγχώριο τύραννο καὶ διατηροῦσαν τὴν ἀξιοπρέπειά τους στὶς κοινωνικὲς τους σχέσεις καὶ στὸν λόγο τους. Τὴν διαφορὰ αὐτὴ τὴν συναντᾶμε ἀκόμη στὴν δημοτικὴ παράδοση, στὶς κοινότητες τῶν ψηλῶν βουνῶν καὶ τῶν νησιῶν μας· σώζεται μέχρι τὶς μέρες μας ἡ διατύπωση, «Αὐτὸς ἔχει τὴν Καλημέρα χῶρια», ἢ, «Αὐτὸς ἔχει τὴν χάρη του». Ὁ λόγος του εἶναι διαφορετικὸς καὶ σώζει ἀρκετὰ τὸν ἀρμονικὸ ῥυθμὸ

³³ Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικός», παρ. 132.

τῆς ἑλληνικῆς· ἀποφεύγει τὶς ξένες λέξεις τῶν κατακτητῶν καὶ ἐμπνέει στοὺς νεώτερους τὶς παραδόσεις τοῦ γένους μας. Τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ἔχει καταγράψει τὴν διαφορὰ αὐτή, ὄχι μόνο μὲ τὸν ῥυθμὸν ἐλευθερίας καὶ ἀνατάσεως, σὲ δωρικὸ τρόπο κυρίως, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπιλογὴν τῶν καταλλήλων λέξεων. Στὴν «Ἀνδρεία ἐρωμένη», ἀρχίζει:

Τώρα Μαΐιά, τώρα δροσιά, τώρ' ἀνοιξι κι ἀηδόνια.

Βγήκαν οἱ Βλάχοι στὰ βουνά, βγήκαν τὰ παλλικάρια.

Νὰ βγῆ κι ὁ Δῆμος βούλεται 'σ τζὴ Κλεφτουριάς τὴν στράτα...

Τὸ ῥῆμα «βούλεται», χρησιμοποιεῖ ὁ ἀνώνυμος ῥαψωδός, πὺ ἴσως ἦταν κι ἀγράμματος, ἢ εἶχε μάθει ὀλίγα κολλυβογράμματα στὸ Κρυφὸ Σχολεῖο· δὲν λέει, θέλει, ἐπιθυμεῖ, ἀλλὰ, «βούλεται», δηλαδή, δίδει πολιτικὴ βαρύτητα στὴν ἐνέργειά του. Γνωρίζει, ὅτι ἡ ἀπόφαση γιὰ τὸν δρόμο τῆς κλεφτουριάς καὶ τῶν ψηλῶν βουνῶν εἶναι πολιτικὴ κι ὄχι ἀπλῆ προσωπικὴ· ἔτσι τὴν συζητοῦσαν στὰ καφενεῖα καὶ στὶς στάνες, γιὰ τὰ τσελιγκάτα ἦταν τὸ νάμα τῆς κλεφτουριάς στὴν μακρὰ, δύσβατη καὶ δυσχεῖμερη πορεία της. Ἐκεῖ, στὶς σπηλιές, θὰ συναντοῦσαν τὶς νεραΐδες καὶ τοὺς δαίμονες τῆς παραδόσεως, θὰ ζοῦσαν μαζί τους κι ἴσως τοὺς ἐνέπνεαν κι οἱ μοῦσες στὶς μακριές νύχτες τοῦ χειμῶνα ἢ στὶς λαμπερές τοῦ θέρους, μὲ τὰ τραγοῦδια καὶ τοὺς χορούς, κάτ' ἀπ' τὰ πλατάνια καὶ δίπλα στὶς δροσερές καὶ ζωογόνες πηγές...

Ὁ καλὸς καὶ γνήσιος τσέλιγκας δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση, ἔστω κι ἂν ἦταν ὁ γιὸς του ἢ καὶ ἡ κόρη του πὺ βγαῖναν στὰ βουνά· οἱ προσωπικὲς ἀδυναμίες δὲν μετροῦσαν, μπροστὰ στὶς ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στὸ τσελιγκάτο του καὶ περισσότερο ἀπέναντι στὸ γένος. Ἄν εἶχε τὴν παραμικρὴ ἐπιφύλαξη, ἔχανε τότε τὸ κύρος του στὴν κοινότητά του καὶ κατ' ἀντανάκλαση σὲ ὅλες τὶς κοινότητες τῶν ψηλῶν βουνῶν· ἄς μὴν ξεχνᾶμε, οἱ Βλάχοι θεωροῦσαν καὶ θεωροῦν, ὅσοι διατηροῦν ἀκόμη τὶς σχέσεις τους μὲ τὰ χωριά τους, ὅτι τὸ πραγματικὸ τους χωριὸ εἶναι τὸ ὄρεινὸ καὶ τὸ χειμαδιό, προοριζόταν γιὰ νὰ περάσουν τοὺς δύσκολους μῆνες τοῦ χειμῶνα. Ἡ παράδοση, ζωντανὴ μέχρι τὸν πόλεμο, γιὰ μετὰ ἐκφυλίστηκαν τὰ τσελιγκάτα, ἐπέβαλε ὁ τσέλιγκας νὰ παίρνει μαζί του, ὅσες οἰκογένειες, φτωχῶν ἢ ἄλλων ἐπαγγελματῶν, κουρεῖς, ραφτάδες, μπακάληδες, σαμαράδες, πεταλωτές, βαρελάδες, ἄλλοι, χῆρες μὲ ὀρφανά, τὸ ζητοῦσαν καὶ τοὺς ἔδινε ἀπὸ κανέναν γάϊδαρο ἢ παλιομούλαρο, γιὰ τὸν δρόμο, ἀλλὰ καὶ γάλα καὶ ψωμί κι ὅ,τι χρειάζονταν στὴν μακρὰ διαδρομὴ. Ἄν τὸ ἀρνιόταν ἔχανε τὸ κύρος του κι ἀντιμετώπιζε τὴν πλήρη κοινωνικὴ του ἀπαξίωση. Ἡ ἀναγνώριση τῆς κοινότητος ἦταν ἡ καταξίωσή του...

Οί ρίζες τοῦ ἐμμελοῦς, μεμελισμένου, λόγου τῆς δημοτικῆς παραδόσεως ἀνάγονται στὸν Ὅμηρο καὶ στὴν «Ὀπλοποιΐα», ὅπου ὁ Ἡφαιστος παριστᾷ στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέως, τὴν τειχογραφία τῆς πραγματικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ προβάλλει τὶς δυνατότητες τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου κατὰ τὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός του, μὲ τοὺς αὐτοκινήτους τρίποδες καὶ τὶς εἴκοσι γυναικῆς ἀμφιπόλους βοηθούς του, τὶς ὁποῖες μάλιστα στὴν ἐποχή μας φαντάζεται ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία· ἀλλὰ γι' αὐτὰ ἔχει γίνει ἀναφορὰ σὲ ἄλλες «ἀναλύσεις». Τὴν παρουσίαση τῆς τελετουργίας τοῦ τρύγου καὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν σταφυλῶν παραθέτει ὁ θεῖος ποιητής:

*τοῖσιν δ' ἐν μέσοισι πάις φόρμιγγι λιγείη
ἱμερόεν κιθάριζε, λίνον δ' ὑπὸ καλὸν ἄειδε
λεπταλέη φωνῆ· τοὶ δὲ ρήσσοντες ἀμαρτῆ
μολπῆ τ' ἰυγμῶ τε ποσὶ σκαίροντες ἔποντο.³⁴*

Ἦταν κανονικὴ τελετουργία ὁ τρύγος, ὡς ἐορτὴ στὴν κοινότητα μέχρι τὶς μέρες μας, ὅταν στὰ χωριά ὅλοι μαζί πήγαιναν ἀπ' τὸ ἓνα ἀμπέλι στ' ἄλλο, γιὰ νὰ τρυγήσουν, τραγουδώντας καὶ χορεύοντας ταυτοχρόνως:

*Κι ἓνας του νιὸς στὸ γυρισμὸ τοὺς βάραιε τὸ λαγοῦτο
γλυκὰ ποὺ λὲς σὲ λίγωνε, κι ἀγάλι τ' ἀποτρύγια
τραγούδαε, κι ὅλη ἡ συντροφιά ξοπίσω ροβολοῦσε,
καὶ ξεφωνῶντας χόρεβαν μ' ἀνάλαφρο ποδάρι.*

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος δίδει τὴν εὐρύτερη διάσταση τῆς «Ὀπλοποιΐας», ἔστω κι ἂν μερικοὶ νεώτεροι ὁμηριστὲς διαφωνοῦν σὲ κάποιες ἐρμηνεῖες του· ὁ λίνος ἦταν πένθιμος ῥυθμὸς, πρὸς τιμὴν τοῦ Λίνου, υἱοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Καλλιόπης, καὶ εὐθυμος, σὲ γάμους, ὑμέναιους, τρύγο: «λίνος δὲ καὶ αἴλιμος ἔν τε πένθεσι καὶ ἐπ' εὐτυχεῖ δὲ μολπῆ κατ' Εὐριπίδην... Ἡ δὲ λεπταλέη φωνὴ συγγενῶς ἔχει τῆ λιγεία φόρμιγγι... Μολπῆ δὲ ἰυγμοῦ διαφέρει, ὡς καὶ λόγος ἐμμελῆς βοῆς ἀμελοῦς. μολπῆ μὲν γὰρ καὶ μέλπειν μεμελισμένον ἔπος... σεμνόν ἐστι τὸ εὐρυθμον... ἐν τι νομίζειν τῶν ἀνελευθέρων εἶναι, τὸ βαδίζειν ἀρῥύθμως ἐν τοῖς ὁδοῖς».³⁵ Ὁ μέγας ὁμηριστὴς διδάσκει τὴν δημοτικὴ παράδοση γιὰ τὸ ἦθος, «Αὐτὸς ἔχει τὴν χάριν του».

³⁴ Ὁμήρου, ὁ. ἀν. ῥαψωδία Σ, «Ὀπλοποιΐα», στ. 569-572, μετάφραση Ἀλεξάνδρου Πάλλη, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» τοῦ «Ἐμμελοῦς», «Καὶ οἱ ποιηταὶ πάντες γεννήτορες», σελ. 29.

³⁵ Εὐσταθίου, ὁ. ἀν. 1164,8,25,28,33-35 καὶ ἀν. σελ. 15, 30.

Οί ἐπισημάνσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, διότι γίνονται σὸ τέλος τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, μὲ τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀκμαία, κατὰ τὴν δυναστείαν τῶν Κομνηνῶν, καὶ παρὰ τὶς σταυροφορίες, πού θὰ ὀδηγήσουν στὴν πρώτη ἄλωση τῆς Πόλης· ἡ ἀναγέννησις τῆς μακεδονικῆς δυναστείας συνεχίζεται, μὲ τὸν Εὐστάθιο, ἀπὸ καθέδρας τοῦ Πανεπιστημίου, διδάσκειν τὴν δυναμικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς ἐπιβιώσεώς του ἐπὶ δύο χιλιάδες χρόνια τότε, ὡς ἔκφραση τῆς ἀρμονίας τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, τοῦ πολίτου καλύτερα, ἔναντι τῆς δυσαρμονίας τοῦ ἀνελευθέρου καὶ δουλικοῦ σὸ ἦθος προσώπου. «Ὁ λίνος κάλυπτε μουσικοὺς ῥυθμοὺς γιὰ πένθιμα καὶ χαρμόσυνα ἄσματα, ὀνομαζόταν δὲ καὶ αἴλιος, ἀπ’ τὸν Εὐριπίδη (εἰς τὸν «Ἡρακλῆν μαινόμενον»)... ἡ δὲ λεπταλῆ, λεπτὴ φωνή, ἔχει συγγένεια μὲ τὴν λιγεία φόρμιγγα, τὴν γλυκειὰ λύρα... Διαφέρει δὲ ἡ μολπή, τὸ τραγοῦδι, τοῦ ἰνυμοῦ, τῆς δυνατῆς κραυγῆς, εἴτε ἀπὸ ἀγαλλίαση εἴτε ἀπὸ θρήνο καὶ ὀδυρμό, ὅπως ὁ ἐμμελής λόγος τῆς ἀμελοῦς βοῆς. διότι μολπή δὲ καὶ μέλπειν εἶναι τὸ μεμελισμένο ἔπος, ὁ λόγος μὲ ἐμμέλεια, ἀρμονία... τὸ εὐρυθμον εἶναι σεμνό... ἓνα θεωρεῖται ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν ἀνελευθέρων, τὸ βαζίδειν ἀρρῦθμως στοὺς δρόμους, οἱ κινήσεις τους εἶναι ἄγαρπες καὶ χωρὶς χάρη». Γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀνελευθέρου σὲ περίοδο εἴτε ἐλευθερίας, εἴτε ἀπουσίας τῆς δημοκρατίας, μιλάει ὁ καθηγητής, μὲ αἰσθητὴ ἀπήχηση τῶν παραδόσεων του στοὺς διάφορους κύκλους, ἂν καὶ μᾶλλον περιγράφει τὴν ἐποχὴ του τῆς θύραθεν παιδείας. Μᾶς λέει, δηλαδή, ὅτι τὰ συζητοῦσαν αὐτά...

Ὁ Εὐστάθιος ἐμπεδώνει στοὺς φοιτητὲς του καὶ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία τὶς ρίζες τους στὴν ἑλληνικὴ παράδοση· ἄλλωστε, τὸ ἔχουμε ξαναγράψει, οὔτε μία ἀναφορὰ στὴν χριστιανικὴ θρησκεία δὲν γίνεται εἰς τὰς «Παρεκβολάς» του. Ὅταν λέει, «σεμνόν ἐστι τὸ εὐρυθμον... ἐν τι νομίζειν τῶν ἀνελευθέρων εἶναι, τὸ βαζίδειν ἀρρῦθμως ἐν τοῖς ὁδοῖς», ἀναφέρεται καὶ στὰ «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλους, «τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἔχει καὶ τὰ περὶ τοὺς ῥυθμοὺς· οἱ μὲν γὰρ ἦθος ἔχουσι στασιμώτερον οἱ δὲ κινητικόν, καὶ τούτων οἱ μὲν φορτικωτέρας ἔχουσι τὰς κινήσεις οἱ δὲ ἐλευθεριωτέρας», δηλαδή, «καὶ τὶς ἔοικε συγγένεια ταῖς ἀρμονίαις καὶ τοῖς ῥυθμοῖς εἶναι· διὸ πολλοὶ φασι τῶν σοφῶν, οἱ μὲν ἀρμονίαν εἶναι τὴν ψυχὴν οἱ δ’ ἔχειν ἀρμονίαν».³⁶ Μᾶς λέει ὅτι φαίνεται κάποια συγγένεια μεταξὺ τῶν ἀρμονιῶν καὶ τῶν ῥυθμῶν· γι’ αὐτὸ καὶ πολλοὶ σοφοὶ λένε, οἱ μὲν, οἱ Πυθαγόρειοι, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρμονία, οἱ ἄλλοι, ὁ Πλάτων, ὅτι ἔχει ἀρμονία. Στὸν ἄνθρωπο, ὡς πολιτικὸν ζῶον ἀτελές, ἔχων δυνατὴν τὴν ἔκφρασιν τῆς ἀρμονίας, ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀναφορὰ του στὶς μέρες μας.

³⁶ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Η, κεφ. ε, παρ. 10, (1340β17-19).

Τὸ ἦθος, τὸ ὕφος καὶ ὁ λόγος περισσότερο τοῦ τσέλιγκα ἐθεωρεῖτο ὡς *ὑπόδειγμα* στὴν κοινότητά του κι ὡς *ἐγγύηση* γιὰ τὴν *ἀσφάλειά* της στὰ *μαῦρα χρόνια* τῆς *σκλαβιάς*. αὐτὸς φρόντιζε γιὰ τὴν διαδρομὴ τοῦ τσελιγκάτου, γιὰ τὶς συνεννοήσεις μὲ τὰ ἄλλα τσελιγκάτα, τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματολούς, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν Τούρκων καὶ τῶν ληστῶν, γιὰ τὶς μάχες, ἂν χρειαζόταν, μὲ τὴν *διασφάλιση* τῶν *γυναικοπαίδων*, ἢ τὴν *ἐξαγορά*, ὅσων ἦταν πρόθυμοι σὲ αὐτὴν, καὶ δὲν ἦταν λίγοι... Ὁ λόγος τοῦ καλοῦ τσέλιγκα ἀποτελοῦσε σημεῖο ἀναφορᾶς, γιὰ τὸ χωριό του καὶ τὶς ἄλλες κοινότητες· ὁ λόγος του ἀπέπνεε τὴν ἀρχοντιά του καὶ τὴν μετέδιδε στοὺς ἄλλους, ὁπότε τὸν σέβονταν ὅλοι γιὰ τὴν στάση του, ἀπ' τὴν ὁποία πῆγαζε ἡ ἀξιοπρέπειά του. Ἡ παράδοση καταγράφει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τσέλιγκα, οἱ μεγαλύτεροι τοὺς θυμούμαστε στὰ παιδικὰ μας χρόνια, ἔστω κι ἂν ἦταν ἡ ζωὴ πολὺ χειρότερη, ἐξ αἰτίας τῶν ἐσωτερικῶν μας καταστάσεων· ἐλάχιστες ξένες λέξεις ἀκούγες στὸ στόμα τῶν τσελιγκάδων, καὶ περισσότερο τούρκικες, ἔστω κι ἂν στὰ κοπάδια καὶ στὰ μαντριὰ ἀκούγονταν συχνότερα, ἀλλὰ κι οἱ τσοπάνηδες ἢ οἱ παραγιοὶ τὶς ἀπέφευγαν, ὅταν ἔνιωθαν τὰ ἀφεντικά τους κοντά· ἐπέμειναν μὲ πείσμα στὸ νὰ μάθουν τὰ παιδιὰ τους καὶ τὰ ἐγγόνια τους γράμματα, ἀκόμη καὶ στὴν κατοχὴ καὶ παρότρυναν τοὺς δασκάλους ἢ τὶς δασκάλες κυρίως ποὺ εἶχαν βγεῖ στὸ βουνό, νὰ μαθαίνουν γράμματα στὰ μικρά. Τὶς εἶχαν ὦπα! ὦπα! στὶς καλύβες καὶ χαίρονταν νὰ βλέπουν τὰ μικρὰ γύρω τους, καὶ νὰ τὰ ρωτοῦν μετὰ, τί ἔμαθαν; Ἦταν γιορτὴ γιὰ τὴν στάνη αὐτὲς οἱ μέρες, γιὰ ὅσους ἦταν τυχεροί, ἔτσι πίστευαν ὅλοι τους. Κι οἱ γυναῖκες ἔφτιαχναν τὶς καλύτερες πίτες κι οἱ ἄντρες ἔσφαζαν κανὰ ἀρνὶ καὶ τὸ ἔψηναν, ὅσο τὸ ἐπέτρεπαν οἱ συνθῆκες... Ἴσως καὶ γιὰ νὰ θυμοῦνται, τὸ πόσα ἔκαναν παλαιότερα οἱ ἴδιοι καὶ οἱ πατεράδες τους, γιὰ τὶς δασκάλες... Ἦταν πολὺ μεγάλη χαρὰ, μάθαιναν τὰ παιδιὰ γράμματα!

Ἡ ἀρχοντιά τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτησε, ἔναντι τῆς ἀριστερῆς ἐκστρατείας ἀφελληνισμοῦ, σοσιαλιστικῆς ἢ κομμουνιστικῆς ἀποχρώσεως, τῶν μαύρων τεσσαράκοντα ἐτῶν· ἀπεδείχθησαν *ισχυρότερες* οἱ *ρίζες* της ἀπέναντι στὴν *ισοπεδωτικὴ πλύση ἐγκεφάλου*. Τὰ χωριὰ κι οἱ λαϊκὲς συνοικίες, ὄχι μόνο ἄντεξαν στὴν χειρότερη καὶ τελειότερα ὀργανωμένη ἴσως *ἐκστρατεία ἐξαφανίσεως* ἑνὸς λαοῦ καὶ ἑνὸς πολιτισμοῦ στὴν παγκόσμια ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ἀναδύθηκαν ὡς οἱ *γνήσιοι συνεχιστὲς* τοῦ γένους μας. Ἡ Φραγκία, τὸ

Κολωνάκι, με τὰ βόρεια καὶ παραθαλάσσια προάστεια, με τὶς ἀποικίες τους στὶς ἄλλες μεγάλες πόλεις, δὲν ἄντεξε, ἀλλὰ μᾶλλον πληρέστερα, σὰν «ἔτοιμη ἀπὸ καιρό», εἶχε προετοιμάσει μεθοδικὰ τὴν ὑποδούλωσή της. Στὴν καθημερινότητα τῶν κατοίκων της φαίνεται καλύτερα αὐτό· στὶς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις, γάμοι, βαφτίσια, οἰκογενειακὲς ἐπέτειοι, γιορτὲς καὶ πανηγύρια, ἡ διαφορὰ εἶναι καθοριστική. Στὴν Φραγκία ἐπικρατοῦν ἀποκλειστικὰ τὰ χολλυγουντιανὰ ἔθιμα, με τὴν μουσική τους καὶ τὴν κοινοβάρβαρη γλῶσσα τους, με μερικὲς ἑλληνικὲς λέξεις ὡς *μαϊντανός*, οὐδεμίαν σχέσιν ἐχούσας αὐτὰς με τὸ ἑλληνικὸ χῶμα· στὶς συνοικίες καὶ στὰ χωριὰ ἔχουμε ἐντελῶς διαφορετικὰ πράγματα. Ἡ δημοτικὴ καὶ ἡ λαϊκὴ μουσικὴ στὴν διαπασῶν, με τὰ ἐλαφρολαϊκὰ καὶ τὰ ἀντίστοιχα τῶν μεγάλων συνθετῶν μας, Χατζηδάκη, Θεοδωράκη, ἄλλων, με τοὺς βάρδους ἐπίσης τῆς λαϊκῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ τοπικά, *σμυρνέικα*, *πολίτικα*, *ποντιακὰ* καὶ τὰ ἠπειρωτικὰ καὶ ἄλλα δημοτικὰ τῶν διαφόρων περιοχῶν· πού καὶ πού καὶ κανένα *ροκοειδές*, ἀλλὰ ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν· ἡ συμμετοχὴ ὅλων *ὀλοζώντανη* καὶ *ἐκφραστικότητατη*, ἀπ' τοὺς νέους μέχρι τοὺς ἡλικιωμένους, *χέρι χέρι* στοὺς *κύκλιους χορούς*.

Αἰσθάνονται ὅλοι ἴσοι καὶ συμμετέχουν στὴν γιορτῆ, ἕκαστος ἀναλόγως πρὸς τὶς δυνατότητες του, ὅπως συμβαίνει στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ἀπ' τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ· οἱ νέοι τὰ δίνουν ὅλα, ἔστω κι ἂν στὶς καθημερινὲς τους ἐξόδους ἀφήνονται στὰ χολλυγουντιανὰ. Ἀλλὰ καὶ στὶς ἐξόδους αὐτὲς δείχνουν τὴν προτίμησή τους· ἀκοῦνε ρὸκ καὶ ἄλλα στὰ *νυκτερινὰ κέντρα*, με τὴν συμμετοχὴ κάποιων στὸν χορὸ, ὀλιγωτέρων ἢ ὀλίγων ἀναλόγως· τὰ ἑλληνικά, ἐλαφρολαϊκὰ ἢ γνήσια λαϊκὰ, μετὰ τὰ μεσάνυχτα καὶ τὴν συμμετοχὴ στὶς πίστες πολὺ μεγαλύτερη, με τὰ *κορίτσια* νὰ τὰ δίνουν ὅλα ὡς *αὐλητρίδες*, ἐνῶ, ἀργότερα, τὸ γυρίζουν στὰ δημοτικὰ καὶ δὲν κάθεται κανένας στὴν *θέση του*, ὅλοι σηκώνονται σὰν ἀπὸ *ἐλατήριο* κι ἄς μὴν ἔχουν ἀκούσει στὰ σπίτια τους δημοτικὰ, ὅσοι εἶναι ἀπὸ ἀριστερὲς οἰκογένειες! Τὰ βλέπουμε ἐπίσης τὰ νιάτα νὰ ξεφαντώνουν τὸν *Δεκαπενταύγουστο* στὰ ὄρεινὰ καὶ στὰ νησιὰ, ἀκόμη κι ὅσοι πᾶνε ὡς *φιλοξενούμενοι* ἀπ' τοὺς φίλους τους. Ἡ ἴδια *παρόρμηση* ὠθεῖ στὴν ἐκμάθηση τοῦ *πολυτονικοῦ* πολλοὺς ἀπ' τοὺς νέους μας, κυρίως ὅσοι ἀσχολοῦνται με τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία, καθὼς ὅλοι πιὰ ἐγκατέλειψαν τὰ γκρήγκλις. Γνωστὰ αὐτὰ στοὺς συνομιλητές μας...

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καισαριανή, Ἰούλιος 2019